

Peder Palladius' teologi

Oppositionsindlæg ved J. Ertners doktordisputats (1988)

Af Martin Schwarz Lausten

Den bog, som i dag skal forsvares for den teologiske doktorgrad, er en bemærkelsesværdig afhandling.¹ Ikke så meget p.gr. af omfanget, for det kunne man nok ønske sig anderledes – d.v.s. mindre! – men for det første p.gr. af det emne, som *præses* har valgt at behandle. Ganske vist er væsentlige aspekter af den danske reformation blevet udforsket i de sidste 100 år, d.v.s. efter gennembruddet af den historisk-kritiske metode, men netop det emne, *præses* har valgt som sit, har endnu ikke været genstand for en nærmere behandling. Og *præses* skal med sin afhandling placeres i en bestemt dansk forskningstradition, som er hurtig at overskue:

Det nystiftede »Selskab for Danmarks Kirkehistorie« (1849) inspirede i midten af det 19. årh. en række teologer til studiet af den danske kirkes historie, og hen mod slutningen af århundredet og omkring århundredskiftet publiceredes bl.a. en række vigtige *kilder*, især til reformationstiden. Det store navn var her H. F. Rørdam (1830-1913), og det er Rørdams fortjeneste, at vi nu har en lang række kilder fra reformationstiden tilgængelige i trykt form.

Derimod kom J. Oskar Andersen, der døde så sent som i 1959, til at virke banebrydende for dansk kirkehistorieforskning, specielt hvad angår reformationstiden. Skolet som han var af Erslev bragte J. Oskar Andersen den kritisk-analytiske kildebehandling til sejr i den danske kirkehistorieforskning, således at denne metode nu er selvfølgelig for enhver seriøst arbejdende kirkehistoriker. J. Oskar Andersen var udpræget realhistoriker, skeptisk over for idéhistorie og systematik. Hans stærkt kritiske sans medførte også en gennemført selvkritik, og det var en af grundene til, at J. Oskar Andersen faktisk ikke fik produceret synderligt meget. Men des større blev den inspiration han udstrålede, og det er ham, der har sat sit præg på den nyere udforskning og beskrivelse af den danske reformation. Foruden mænd som L. P. Fabricius, Bj. Kornerup og P. G. Lindhardt var det navnlig Niels Knud Andersen, som dyrkede den danske reformation, selvom han ganske vist ikke fulgte J. Oskar Andersen i dennes realhistoriske interesser og metode. N. K. Andersens disputats *Confessio Hafniensis* (1954) var et udpræget dogmehistorisk arbejde, hvor han som bekendt søgte at indkredse det

teologiske standpunkt hos de tidlige danske reformatorer, d.v.s. teologien hos de såkaldte prædikanter i tiden op til 1536.

Og dermed er vi fremme ved *præses'* afhandling i dag. Hans dogme-historiske undersøgelse af Peder Palladius' teologiske standpunkt skal placeres i denne forskningstradition.

I dansk reformationsforskning har det længe været et ønske, at netop dette emne måtte blive gjort til genstand for en nærmere analyse. H. F. Rørdam havde ingen interesser – og vel heller ikke evner – for den form for kirkehistorie. J. Oskar Andersen samlede sig i sine få arbejder om den danske reformation især om Christian d. II's forhold til kirken og om Poul Helgesen. Bjørn Kornerup publicerede på forbilledlig vis vigtige kilder, men i sit disputatsarbejde og dettes efterfølgende bind koncentrerede han sig om Hans Poulsen Resen (1561-1638), som både på den ene og den anden måde blev Palladius' efterfølger – hvilket *præses* jo også i nærværende afhandling nævner et par gange – og N. K. Andersen holdt sig som nævnt til tiden før 1536, men fik dog også ydet et væsentligt bidrag til Palladius-forskningen gennem sin *Peder Palladius i Wittenberg*, som *præses* også har beskæftiget sig med (kap. II). N. K. Andersen fortalte mig iøvrigt en gang, at det oprindeligt havde været hans hensigt at skrive disputats om Peder Palladius' teologi. I denne sammenhæng vil jeg tilføje et par uddybende bemærkninger: At der her med mindre end et års mellemrum udkommer to større bøger om Peder Palladius har nok undret mange, måske ikke mindst *præses*! Det hænger sammen på den måde: *præses* indleverede sin afhandling til bedømmelse i marts 1986, og på det tidspunkt havde jeg afsluttet mit manuskript og afleveret det til forlaget. Uafhængigt af hinanden og uvidende om den andens arbejde havde vi således hver for sig afsluttet vores Palladius-bog på samme tid. – Og hvem siger så, at historien ikke gentager sig? For netop 25 år siden var *præses* og jeg i en tilsvarende situation, idet vi begge – uvidende om den andens arbejde – i 1963 indleverede en afhandling som besvarelse af den prisopgave, der var udskrevet af »Selskabet for Danmarks Kirkehistorie« med emnet »En dogmehistorisk redegørelse for Peder Palladius' teologiske standpunkt«.

Til alt held for Palladiusforskningen – og for de to forfattere – har det nu vist sig, at vi hver for sig har samlet os om hver sit område af Palladius' virke: *præses* har her udarbejdet en udpræget dogmehistorisk, teologihistorisk, studie i Palladius' teologi, mens jeg har arbejdet, skal vi sige »anderledes«, nemlig mere realhistorisk. Jeg nævner dette forhold både af hensyn til kirkehistoriografien, men også fordi det jo under disse omstændigheder ikke vil kunne undgås, at jeg et par gange

her kommer til at henvise til min egen bog om Palladius. Enhver, som har læst begge bøger – eller set i dem – har ikke kunnet undgå at bemærke, at der er adskillige emner, som vi begge skriver om. Dertil skal føjes to bemærkninger: jeg har især beskæftiget mig med Palladius' praktisk-teologiske virke og hans arbejde som universitetslærer og kgl. rådgiver, medens *præses* bog er en dygtig studie over Palladius' teologi. – Og så er der jo altså også den afgørende forskel, at det er *præses*' afhandling, som er til behandling her i dag!

Jeg sagde til at begynde med, at *præses*' bog er en bemærkelsesværdig afhandling for det første i kraft af det emne, *præses* har valgt sig, den teologiske helhedsforståelse hos den ledende skikkelse i vor evangelisk-lutherske kirkes grundlæggende og afgørende år. Den mand, som kom til at stå i spidsen for den omskolingsproces, som fra 1536/37 skulle gennemføres overfor præsteskrabet og lægfolket. Den person, som var med til at lægge undervisningsvæsenet fra landsbyskole til universitet i evangelisk-lutherske rammer og som også var den ledende skikkelse fra kirkens side i opbygningen af det evangeliske sociale arbejde. Det er indlysende, at der her er tale om et særdeles centralt tema, et oplagt disputatsemne.

Og *præses*' afhandling er en bemærkelsesværdig afhandling for det andet, fordi det er et fremragende arbejde, han her har præsteret. Tesen formuleres klart og entydigt, og *præses* forfølger den energisk gennem alle næsten 800 sider med en, ja man fristes til at sige *stædighed*, som formodentlig også har været til stede ved det italienske æsel, – det æsel som spiller så stor en rolle i en af *præses*' analyser af Peder Palladius' såkaldte prædikener. Han afslører her dyb fortrolighed med hele det primære kildestof, d.v.s. først og fremmest Peder Palladius' latinske skrifter, som vel at mærke ikke findes i oversættelser, med Luthers og Melanchthons værker og den øvrige reformationslitteratur. Hertil kommer et omfattende kendskab til den sekundære litteratur, som anvendes med sikkert overblik.

Ja, *præses* er så fortrolig med kildematerialet, de tyske og navnlig latinske skrifter af Luther, Melanchthon og Palladius, med Palladius' tankeverden og formuleringskunst, at *præses* endog ved, hvordan Palladius *ville* have udtrykt sig, hvis han havde skrevet fortalen til Chr. d. III's bibel på latin (s. 365, 367)! Og man fornemmer næsten et suk hos *præses*, at nu må vi altså nøjes med Palladius' *danske* indledning her!

Jeg vil senere koncentrere mig om nogle metodeproblemer i *præses*' afhandling – hvor der nok kan være et og andet at drøfte med *præses* – men allerede her vil jeg gerne fremhæve *præses*' dygtighed og flid i arbejdet med at opspore Palladius' forlæg og gennem nøjagtige detail-

analyser at præcisere disse. Vi vidste ganske vist nok i forvejen, at Palladius med forkærlighed arbejdede på grundlag af Melanchthons *Loci communes*, *Confessio Augustana* og *Apologien* – *Loci communes* var jo i det hele taget den håndbog i dogmatik, som man anvendte både her ved universitetet og andre steder – Palladius henviser da også ofte til den i sine latinske skrifter, ligesom han også af og til henleder læsernes opmærksomhed på teologer, som han i særlig grad følte sig knyttet til. I *De Poenitentia et de Justificatione* henviser han således til *Loci communes*, *Apologien* og til Luthers Galaterbrevskommentar.¹ I *Catalogus aliquot Haeresium* henviser han til Luther, Melanchthon, Johs. Brentius, Mörlin, Justus Menius, Flacius Illyricus og i *Catalogus Hereticorum secundum ordinem alphabeticum* henviser han bl.a. til Bugenhagens kommentarer til Jeremias og Klagesangene. Så Palladius har selv på en måde givet os et fingerpeg om, hvor vi skal søge hans forlæg, men dertil er at bemærke, dels at Palladius sjældent – i overensstemmelse med tidens skik og brug – gav nøjagtige henvisninger. Tit nævner han bare forfatternavnet og ikke andet. Dels har det vist sig, at Palladius mange, mange andre steder navnlig i det latinske forfatterskab anfører skjulte citater, bringer forkortede eller let ændrede gengivelser fra især Luthers og Melanchthons – men også andre teologers – værker, uden at sige noget som helst om, at det ikke stammer fra ham selv. I min bog *Palladius og kirken* har jeg prøvet at spore hans forlæg både i de kateketiske skrifter og i de latinske hovedværker – den har *præses* som nævnt ikke kendt under udarbejdelsen af sin afhandling – og som enhver kan overbevise sig om, er der mange fællesresultater, dog med den vigtige tilføjelse, at *præses* kommer med et helt anderledes dybtborende arbejde, hvor han gang på gang har fundet forlæg for Palladius' fremstillinger, som vi ikke tidligere har haft kendskab til. Jeg vil gerne lægge vægt på denne side af *præses'* forskningsindsats, da der bag hvert eneste resultat her, bag hver påvisning af forlæggene ligger mange, langvarige, tidkrævende undersøgelser. Det forudsætter foruden flid og koncentrationsevne et særdeles omfattende kendskab til reformatorenes skrifter og – som netop omtalt – dygtige evner for detailanalyser.

Dette er i virkeligheden den basis, *præses* opbygger for sin konklusion, som han så drager i selve tesen – som jeg skal præsentere om et øjeblik. Men lad mig nævne et par af de vigtige resultater her:

- s. 392 påviser *præses*, hvorledes Bugenhagens Jeremiaskommentar har været forlæg for Peder Palladius.
- s. 443 påvises afhængigheden af Melanchthons »prædiken« til 22. s.e. Trin. fra *Annotationes in Evangelia*, 1544.

- s. 463-65 påvises, hvorledes Peder Palladius i afsnittet *De papistis* i *De poenitentia et de Justificatione* bygger på Luthers Galaterbrevskommentar (1535) og på Luthers teser fra Wellers og Medlers promotionsdisputation i 1535 samt på Melanchthons *Apologi*.
- s. 480 påvises, at Peder Palladius i behandlingen af den katolske syndsopfattelse i *De poenitentia* atter bygger på Luthers Galaterbrevskommentar og på Melanchthons *Loci*.
- s. 509-10 påvises, at Peder Palladius til afsnittet *De contritio* i samme værk har anvendt *Loci*, men også Luthers disputationer *De justificatione* (1536) og *De veste nuptiali* (1537).

En række andre eksempler kunne fremdrages.

Efter disse indledende bemærkninger vil jeg præsentere afhandlingens hensigt og tese, *præses'* hensigt – hedder det i indledningen (s. 21) – har været at nå frem til en forståelse af Peder Palladius' teologiske opfattelse, og han ser det som sit hovedformål at placere Palladius i teologisk henseende i forhold til Luther og Melanchthon, eller som det hedder (s. 21), *præses* agter gennem en nærmere analyse og vurdering, gennem en »undersøgelse« at bestemme »grundstrukturen« i Palladius' teologiske opfattelse. I denne sammenhæng siges det, at kildegrundlaget hvad Luther og Melanchthon angår, er værkerne af »den ældre Luther« og »den ældre Melanchthon«, d.v.s. deres skrifter fra 1531. (Da var Luther altså 48 år og Melanchthon 34 år!). Besynderligt nok undlader *præses* her at fortælle, hvilke skrifter af Peder Palladius han agter at lægge til grund for undersøgelserne. Det havde dog været på sin plads her i indledningen at omtale det primære kildemateriale fra Palladius' hånd, ikke mindst da det i løbet af afhandlingen jo viser sig, at dette især udgøres af Palladius' latinske værker, og specielt dem fra midten af 1550'erne og hans sidste år. Det store danske forfatterskab – andagtsbøger, kateketiske bøger, de opbyggelige skrifter, salmerne, de praktisk-teologiske frembringelser, for slet ikke at tale om Visitatsbogen – vel det eneste skrift fra Palladius, som de fleste mennesker har lidt kendskab til – alt dette har ikke nogen synderlig interesse for *præses*.

Hvad er da *præses'* tese? Det er den påstand, at Peder Palladius forenede påvirkningen fra sin ungdoms lærere Luther og Melanchthon på den måde, at han ønskede at tage sit udgangspunkt hos Luther og at videreføre Luthers teologiske intentioner, og at han mente, at han var i overensstemmelse med Luther, medens det i virkeligheden var Melanchthons teologi, som dominerede og bestemte Palladius' tolkning af Luther (s. 315). Dette gentages talrige gange i afhandlingen (fx s. 418, 449, 529, 549, 589, 625, 636, 637). Palladius selv har ikke set nogen

forskel mellem Luther og Melanchthon, men undersøgelsens resultat er, at han tolker Luther melanchthoniansk. Han anvender og citerer centrale og markante Luthertekster, men anvendt i Palladius' sammenhæng er det ikke Luthers teologiske opfattelse, der gengives (737). »Det blev hverken Luther eller Bugenhagen, der kom til at øve den afgørende og bestemmende indflydelse på hans teologiske opfattelse. Det blev Melanchthon«, lyder afhandlingens sidste ord (s. 724).

Til denne omtale af selve tesen skal også føjes, at det ifølge *præses* er et karakteristisk træk ved Palladius' teologi, at han gang på gang fremhæver den såkaldte *analogia fidei*-regel. Den er ligefrem et ledende princip i flere af hans skrifter, både i fremstillingen af den rette lære og i afvisningen af falsk lære.

Analogia fidei-reglen er ensbetydende med lov og evangelium som den rette metode til at overlevere den sande lærdom. Det er her Luthers opfattelse, han bygger på, og de centrale skriftsteder er 1. Johs. 4,1 ff og Rom. 12,6, samtidig med at et andet skriftsted spiller en meget afgørende rolle i hele forfatterskabet, nemlig »Taborordene«, Math. 17,5: »Denne er min søn, den elskede, i ham har jeg velbehag, hør ham!« (= Math. 3,17: ordene ved Jesu dåb).

Nu er *præses* jo en mester i at lave detailanalyser og tolke enkeltord og sætninger, så man kunne her nok spørge ham, hvad er meningen egentlig med bogens titel, »Peder Palladius' lutherske teologi«? Hvor skal trykket lægges? Er der en særlig underfundighed i formuleringen? Hvorfor hedder den ikke »Peder Palladius' filippistiske teologi«?

Jeg yil også her til indledning sige, at jeg mener, at *præses* – i store træk – har ret i sin tese. Ja, nogle steder måske mere ret end han selv er klar over – som vi siden skal se. Men man kan dog her nok spørge *præses*, hvad nyt er der egentlig i denne tese? Niels Knud Andersen talte om »Peder Palladius' lutherske teologi i Melanchthons udformning«² og Bj. Kornerup understregede Peder Palladius' teologiske discipelforhold til Melanchthon.³

Præses vil altså undersøge Peder Palladius' teologiske standpunkt, men han begrænser dog synsfeltet sådan at han samler sig om at anskue Peder Palladius i forhold til Luther og Melanchthon, eller som *præses* siger et andet sted i afhandlingen (s. 196): han agter at undersøge, hvordan Peder Palladius gennemfører »et forsvar for Luthers teologi«.

Præses er selvsagt i sin fulde ret til selv at vælge sit emne og at begrænse sig – ja man tør næsten ikke tænke på, hvordan bogen ville have set ud rent omfangsmæssigt, hvis *præses* ikke havde begrænset sig! – men det betyder også at der er områder af Peder Palladius' teologi, som *ikke* får en særlig behandling, og som vel nok kunne have tilføjet

resultatet nogle aspekter. Fx vedr. sakramenterne: *præses* begrænser sig her til kun at vie Peder Palladius' nadveropfattelse en særlig opmærksomhed, og her afgrænser han sig tilmed sådan, at det kun er forholdet til »venstrefløj«⁴, som interesserer. Et særligt afsnit om Peder Palladius' stillingtagen til den romersk-katolske nadveropfattelse, gives ikke. Her er dog rigeligt med kildemateriale, fx referaterne af forhandlingerne med domkapitlerne i 1543/44. Men måske siger *præses* som Peder Palladius i sin »Sankt Peders Skib«, at han ikke vil begynde at fortælle om katolikernes nadveropfattelse, for det vil blot være »Eder for langt og kedsommeligt at høre på«⁴.

Hvad dåbssynet angår, så kunne *præses*, udover den store redegørelse for afvisningen af gendøberne, dog også her have omtalt Peder Palladius' syn på exorcismen, hvor han jo netop ikke følger filippisterne, men holder sig til det gammellutherske parti og vil bevare exorcismen.⁵ I det hele taget kunne man nok have ønsket sig, at *præses* havde udvidet synsfeltet lidt og sat resultaterne ind i de samtidige aktuelle kirkepolitiske rammer. Dette gælder f.eks. Palladius' øvrighedsopfattelse. Man kan godt erklære sig enig i *præses*' resultat: den melanchthonske af humanismen prægede fyrsteopfattelse og kirkepolitiske hovedlinje, også i slutresultatet: Peder Palladius' forsøg på at harmonisere Luther og Melanchthon. Men *præses* kunne da godt have tilføjet enkelte bemærkninger om, hvor smukt dette teologiske standpunkt svarede til det overordnede kirkepolitiske mål, som den danske regering havde på denne tid: man ignorerede den teologiske divergens mellem Luther og Melanchthon og fastholdt stædigt illusionen om, at der eksisterede noget, man kaldte »den wittenbergske teologi«.

Vi vil derefter se på nogle *metodeproblemer* i afhandlingen. Dispositionen er overvejende tematisk i sin opstilling, men også kun »overvejende«, for *præses* starter med et mere biografisk kapitel »Omvendelsen til Lutherdommen« (kap. I) og »Studieopholdet i Wittenberg« (kap. II). Dette sidstnævnte drejer sig dog ikke, som man måske kunne tro, om Peder Palladius' oplevelser i almindelighed i Wittenberg i de 6 år, han opholdt sig her, ikke om studieforhold, kirkehistoriske, teologiske begebenheder, som han må have oplevet, el. lign., men det handler næsten udelukkende om en ganske bestemt begivenhed, den teologiske strid om den dobbelte retfærdiggørelse, som udspillede i 1536/37 og om Peder Palladius' egen doktordisputation, som havde nøje forbindelse med denne strid. I kap. III »Palladius og Luthers prædikener« tager *præses* så et enkelt af Peder Palladius' henved 100 skrifter frem for at give dette en særlig behandling. Det drejer sig om den store latinske

bog *Enarrationes Lectionum Evangelicarum*«, en »prædiken« til hver søndag hele året igennem, prædikener, som Peder Palladius ifølge oplysningen på bogens titelblad skal have hørt Luther holde i Wittenberg. Denne bog gennemanalyserer *præses* for at bestemme både dens form og dens indhold. Jeg skal senere vende tilbage til dette centrale kapitel i afhandlingen. Efter et mindre kapitel (IV) med den malende overskrift »Gnisternerne fra Luthers prædikestol og kateder« skifter *præses* så over til en tematisk disposition: Skriftsynet, Lov/evangelium, *Analogia fidei* i nadverlæren. Havde det dog ikke været klarere at lade kap. III glide ind i disse kapitler (V-VII) således at indholdet af de prædikener, som gennemgås i kap. III kunne placeres der, hvor det hører hjemme i gennemgangen af teologien, dette så meget mere som forf. i disse kapitler (V- VII) jo gentagne gange vender tilbage til disse prædikeners indhold? Der bliver på *præses*' måde tale om en række gentagelser.

Et andet forhold, man undrer sig over i dispositionen, er opstillingen i kap. VI, delafsnit 10: evangeliet. Vi får at vide (s. 516) at der her er tale om en tredeling – Guds barmhjertighed, Kristi velgerninger og troen – og man skulle så forvente, at disse tre afsnit ville følge efter hinanden i det følgende, men det er der ikke tale om, som man kan se af dispositionen: *præses* fletter en række andre afsnit ind i denne tredeling. Det synes at tyde på en vis metodisk usikkerhed.

Under dette punkt hører også et par bemærkninger om afhandlingens omfang. Afhandlingen har et urimeligt stort omfang. Netop »urimeligt«, fordi der er mange sider, man godt kunne undvære, uden at det gik ud over forståelsen. Betragter vi *præses*' murstenstunge bog, som den ligger her foran os, så kan vi i hvert fald uden videre slå fast, at *præses* ikke har rettet sig efter den regel, som Peder Palladius levede op til, da han skulle holde den afsluttende tale ved sin egen doktordisputation i Wittenberg (6.6. 1537), da han sagde, at han ville udtrykke sig *paucis verbis et breviter*! En af grundene til, at afhandlingen er blevet så stor, er nemlig den, at *præses* har ment, at han skulle bringe lange citater fra kilderne, bortset fra at han nøje redegør for indholdet af de pågældende steder. Dette er naturligvis en fordel for læserne, og mange vil utvivlsomt appriciere, at de ikke behøver at hente CR eller WA frem, men alligevel: det er en forkert fremgangsmåde; dels er disse kilder jo ikke længere synderligt utilgængelige, og dels vil det i mange sammenhænge alligevel være nødvendigt for den, der virkelig skal arbejde med de enkelte kapitler, selv at se efter i WA eller CR for at læse den sammenhæng, i hvilken citatet hører hjemme.

Vedr. Palladius' latinske skrifter stiller sagen sig lidt anderledes. Som bekendt er disse ikke udgivet i nyere tid. Vi har faktisk for de

flestes vedkommende kun Palladius' originaludgaver i Det kgl. Bibl. at arbejde med. Bortset fra det bind, jeg udgav i 1968 under medvirken af Niels Jørgen Green-Pedersen, men det drejede sig kun om de hidtil *utrykte* latinske skrifter. Det kan altså nok være på sin plads at citere bredt fra Palladius' latinske skrifter, selvom man også her af og til undrer sig over omfanget, fx s. 472 og 510-12, hvor hele sider afskrives fra min »Skrifter af Peder Palladius«. – Ganske vist kan man som udgiver glæde sig over, at bogen er så vigtig, men her kunne *præses* dog godt have nøjedes med en henvisning til de pågældende sider. Det kunne måske endda få læserne til at købe bogen!

En anden årsag til bogens urimeligt store omfang er gentagelserne, fx er s. 417 en ren gentagelse af 278. Her kunne *præses* dog blot have givet en henvisning, som havde fyldt under 10 bogstaver.

Også noterne er en bemærkning værd. Hvad skal et noteapparat i en bog af denne art bruges til? Som bekendt er dette omdiskuteret. Der er mange muligheder. Enten til ren og skær dokumentation for fremstillingen. Eller til supplerende oplysninger, forklaringer til hovedteksten, eller der kan meddeles noget, som er nyt i forhold til hovedteksten, eller man kan udbygge et bestemt begreb som forekommer i hovedteksten. Man kan også vælge at bringe direkte citater i noterne til fremstillingen i hovedteksten, eller man kan bruge noterne til at anbringe henvisninger til andre sider i afhandlingen. Ja, det kan undertiden tage sig sådan ud som om det vigtigste meddeles i noterne. Det hører dog vist til sjældenhederne, men der er altså masser af muligheder for, hvad noterne skal bruges til. Alt efter de principper, man vælger, skal noteapparatets værdi vurderes. Hvilke af de her nævnte har *præses* valgt? Dem allesammen, og mere til!

Undertiden ser det også ud til, at *præses* har været i tvivl om, hvad der skulle anbringes i hovedteksten, og hvad der skulle sættes i noterne. Det kan fx ses i gennemgangen af de udvalgte prædikener fra *Enarrationes*, især under de mange detailanalyser, hvor *præses* foretager sammenligninger mellem teksterne i *Enarrationes*, Luthers prædikensamlinger og Melanchthons, snart foretages disse sammenligninger i teksten, snart i noterne. Princippet bagved er ikke helt gennemskueligt. Men under alle omstændigheder: når noterne fylder mere end selve hovedteksten, er der da noget galt, – for slet ikke at tale om de tilfælde, hvor hele siden kun består af note! (fx 237,714,722).

Ellers må man sige om *præses'* *akribi*, at den er intet mindre end fremragende. Citater gengives pålideligt – og bredt! – man er tryk ved *præses* her. Stikprøver har ikke afsløret unøjagtigheder, selvom enkelte småting nok kunne nævnes. Fx. ved Zwergius s. 12 skal årstallet

være 1753 og i litteraturlisten bør der ved tidsskriftafhandlinger nøjagtig angives sidetal.⁶

I sammenhæng med formalia og metodespørgsmål hører også følgende: Det er simpelthen ganske uakceptabelt, at en afhandling af denne art ikke er forsynet med *registre*. Bortset fra at dette er en alvorlig mangel ved en doktordisputats' formalia, så har de manglende registre også forringet brugen af denne bog i ganske betydeligt omfang. Det vil afholde mange fra at arbejde udbytterigt med den. På flere områder rummer denne bog en fylde af viden og lærdom. Der er gode gennemgange af den dogmehistoriske udvikling i reformationstiden, hovedlinjerne i reformatorenes syn på fx lov/evangelium, bibelen, hermeneutikken, i de udviklede nadveropfattelser fra de forskellige protestantiske lejre – alt dette opridses instruktivt, – men dels meddeles dette ofte flere steder i afhandlingen, dels kan man ikke altid af indholdsfortegnelsen se, hvor de enkelte begreber omtales. Bogen kunne ligefrem have været anvendt af teologistuderende som en moderne dogmehistorisk indføring i mange centrale emner, – men alt dette er nu forspildt, fordi *præses* ikke har ladet udarbejde et sag- og/eller personregister. man kan jo ikke forlange af læserne, at de skal læse bogen igennem fra ende til anden, når de leder efter behandlingen af et bestemt begreb. Også for os andre, som har arbejdet med afhandlingen og gennemlæst den indtil flere gange, har det været en alvorlig mangel, når man ville have fat i et bestemt begreb eller en bestemt person igen.

Det er for mig ubegribeligt, at *præses* – som da vist har arbejdet en snes år på bogen – ikke ville ofre en ekstra eftermiddag på at lave registre. Det havde ikke kostet synderlige anstrengelser. Med de moderne bogtrykmetoder laver maskinerne jo det meste, når forfatteren blot understreger de relevante begreber og personer, så det kunne være gjort i en liggestol en solskinsdag i Mern præstegårdshave.

Det, vi har foran os, er en udpræget dogmehistorisk afhandling – som tidligere omtalt. I de første afsnit giver *præses* os nogle biografiske oplysninger om Peder Palladius. Han fortæller om hans omvendelse, som muligvis fandt sted i Odenstiden, og om immatrikulationen i Wittenberg, og om den berømte disputation i 1537. Også i kapitlerne III og IV med de teologihistoriske udredninger af en række prædikener dukker *personen* Peder Palladius op hist og her, og det sker på den måde, at vi får indtrykket af en forfærdelig flittig, man må vist nærmest antage en *stresset*, student, som ikke alene skulle passe de almindelige forelæsninger – han skulle måske også selv undervise, som de ældre studerende jo plejede at gøre – desuden gik han i kirke, når Luther prædikede – og det var som bekendt tit – og Bugenhagen, ja tilmed

opsøgte Palladius Luther i dennes hjem for at høre Luther prædike her, når Luther var for dårlig til at indfinde sig i kirken. Ovenikøbet løb Palladius så også om søndagen allerede inden kirketid hen for at høre de forelæsninger, som Melanchthon holdt over søndagens text for de udenlandske studenter.

Arme Palladius! Skulle dette være rigtigt, og det kan det måske nok være til en vis grad – det skal vi senere vende tilbage til – så kan man i hvert fald *ikke* sige om Palladius det, som Luther sagde om sig selv, da han ville forklare Ordets alenevirkende kraft: han havde blot prædikeret og skrevet Guds Ord – sagde Luther om sig selv – ellers havde han iøvrigt ikke foretaget sig andet i Wittenberg end sovet og drukket øl med Melanchthon og de andre lærde! (s. 190).

Men bortset fra dette, så forsvinder personen Peder Palladius meget hurtigt ud af denne store afhandling. *Præses* giver sig ikke i kast med udredninger om det gådefulde navn *Palladius*. Den gamle tradition, at det var Melanchthons opfindelse, måtte *præses* da ellers kunne bruge under opbygningen af sit Palladius-billede? Vi hører heller ikke engang, at Peder Palladius da faktisk kom hjem til København fra Wittenberg. Den oplysning kunne man da godt have tænkt sig, sådan for en ordens skyld...

Den form for kirkehistorie, som *præses* her præsenterer os for, er udpræget teologihistorie, en dogmehistorisk fremstilling. Det er Peder Palladius' og Luthers og Melanchthons tankeverden, som interesserer, og ikke meget andet. Det er hans ideer og teologi og den mulige påvirkning fra Luther, Melanchthon eller andre, som optager *præses*. Og det falder stort set ikke *præses* ind at sætte dette i relief ved også af og til at kaste et blik på de historiske omstændigheder, hvorunder Peder Palladius' skrifter i de enkelte faser i hans liv er blevet til.

Peder Palladius fremtræder i denne afhandling ikke som et menneske af kød og blod, *personen* Peder Palladius forsvinder så at sige op i den blå luft. Dette skal dog ikke forlede en til med J. Oskar Andersen at tale om »teologisk ætervaderi«. Så det lader vi være med.

Nu nævner jeg ikke dette blot for at tale om kirkehistoriesyn og metode, men jeg vil gerne fremdrage en konkret følge af denne arbejdsmetode, som dog har en vis betydning. Når en forsker sidder i årevis – 25 år? – og arbejder med Peder Palladius, søger at trænge ind i hans teologi og dennes baggrund – og det er vel at mærke hævet over enhver tvivl, at *præses* her har ydet en strålende indsats – så er det vanskeligt for mig at forstå – ud fra det syn jeg har på kirkehistorisk forskning – at det ikke på et eller andet tidspunkt kribler i fingrene på forskeren efter at sidde med originalmanuskripter af Peder Palladius,

opleve den fascinerende følelse, det er at holde et stykke papir i hænderne, som Peder Palladius selv har siddet med, spekuleret over, skrevet på, foldet sammen ... Mærke, hvordan århundreder med eet forsvinder og føle, at man sidder og kigger Peder Palladius over skuldrene, når han sidder ved sit skrivebord. Men har man ikke den følelse, så må det da i hvert fald være en pligt for forskeren at opstøve originalmanuskripterne, hvor de findes, for at se hvordan de forholder sig til de trykte udgaver. Ikke mindst i dette tilfælde, hvor vi har bevaret enkelte af originalmanuskripterne fra Peder Palladius' tid, og hvor vi i flere tilfælde kun har mådelige trykte udgaver. Lad os se på et par belysende eksempler i *præses'* afhandling:

1. s. 361-62 beskæftiger *præses* sig med spørgsmålet om Peder Palladius og patristikken, og han nævner hvorledes det hos Peder Palladius er sådan, at nogle kirkefædre skal fremhæves frem for andre, da også kirkefædrene står under Skriften. I denne forbindelse henviser *præses* til *Heldingjudiciet* (1548) og han diskuterer med sig selv bl.a., om der i originalmanuskriptet har stået *Junenci*, som det er trykt i Schum. III, 109, eller *Juuenci*. *Præses* bliver enig med sig selv om, at der har stået det sidstnævnte, for det står der i Ludvig Harboes afskrift fra 1700-tallet i Det kgl. Bibliotek. *Præses* har ret i den antagelse, men hvorfor i alverden er han ikke gået op i Rigsarkivet og har fordybet sig i selve originalmanuskriptet, *Heldingjudiciet*, som indleveredes fra de to teologer til kongen?

2. Hvis *præses* havde arbejdet sådan, havde han også gjort en anden opdagelse:

– S. 380 note 5 omtaler han, hvorledes Peder Palladius ikke udleder præsteembedet af det almindelige præstedømme, som Luther gjorde det, men af Efes. 4,8 og 4,11. Han henviser her igen til *Heldingjudiciet* (Schum. s. 114), for deraf kan vi se, siger han, at Peder Palladius »og Machabæus« tilføjes det forsigtigt i en parentes – en forsigtighed, der er al mulig grund til – ikke forsvarer det almindelige præstedømme.

– S. 590 note 5 hedder det, at i *Heldingjudiciet* forsvarer Peder Palladius *sola fide* mod katolsk opfattelse og der henvises til *judiciet*, Schum. 110.

– Endelig s. 579 note 1 nævner *præses* igen *Heldingjudiciet* og siger, at Heldings lære er i modstrid med *analogia fidei*, og han henviser her til og citerer korrekt fra *judiciet*, Schum. 108 og 110. *Præses* tilføjer, at »vi har her et markant udtryk for Palladius' forståelse af *analogia fidei* som en forståelse, der helt er bestemt af Melanchthons teologi«.

Om alle de steder, jeg her har anført, gælder, at de er skrevet egenhændigt af *Johannes Machabæus*, og ikke af Palladius. Det fremgår netop

med al ønskelig tydelighed af originalmanuskriptet i Rigsarkivet. Machabæus har lavet hele *judiciet indtil* de skemaer, som i mere kortfattet oversigtsform behandler nadverindstiftelsesordene. Skemaerne er udført af Peder Palladius' velkendte hånd. Når Machabæus har skrevet denne betænkning egenhændigt, har han sandsynligvis også forfattet den. Man kan her sammenligne med det betænkningsarbejde, som dette teologiske makkerpar udførte om Osianders lære. Da fordelte de også arbejdet mellem sig, sådan at de havde ansvaret for hver sin del af betænkningen. Det fremgår af Peder Palladius' brev til kongen jan. 1552.

Peder Palladius og Machabæus afleverede ganske vist i fællesskab judicierne til kongen, og ganske vist stod de vel begge ind for hele *judiciet* – de bar sig faktisk ad sådan, som vi i vor nuværende studieordning forlanger at studenter skal gøre, når de er to om at skrive en opgave: det skal klart fremgå, hvem der har ansvar for hvilken del, selvom de afleverer opgaven i fællesskab. Men når *præses* i disse sammenhænge netop fremhæver Peder Palladius' originalmanuskript, så kan det dog være nyttigt at tilføje, at originalmanuskriptet af denne del af *judiciet* altså slet ikke stammer fra ham!⁷

Efter disse metodeproblemer vil jeg gå ind på det mere indholdsmæssige og her samle mig om nogle enkeltområder.

Først *præses*' indledning »Den tidligere Palladiusforskning«, s. 11-22. *Præses* fremstiller her, som han også bør gøre, »die Lage der Forschung«. Her omtales stort og småt – også helt småt – men *præses* har undladt at fortælle hvilket princip, han har lagt til grund for sin udvælgelse af det, der her skal meddeles. Der er nemlig tale om et udvalg, selvom *præses* ikke siger det, og det ser ud til, at *præses* især har samlet sig om de forfattere, der behandler spørgsmålet om, hvorledes Peder Palladius skal placeres i teologisk henseende i forhold til Luther og Melanchthon. Det er navnlig dette spørgsmål, som spiller en hovedrolle, når *præses* karakteriserer de enkelte værker og bidrag til den tidligere Peder Palladius-forskning. Dette er dog ikke gennemført. Der er også tale om forfattere, som blot i forbigående har nævnt Peder Palladius – fx Arild Huitfeldts 6 ord! (s. 11) – eller andre som blot giver helt intetsigende beskrivelser af ham. Men indenfor de rammer, *præses* her har sat sig, giver han gode kortfattede beskrivelser af de tidligere Peder Palladius-forskere, navnlig er det vigtigt, at han stærkt fremhæver Oscar Moe's arbejder over Peder Palladius-katekismen, bidrag, som ofte er glemt i Peder Palladius-forskningen. Men *præses* burde dog her til indledning sige, at der kun er tale om *et udvalg* af tidligere Peder Palladius-forskning, og han burde også klart have sagt, hvilket kriteri-

um han har lagt til grund for udvælgelsen af de forfattere, der skulle med her. For *præses* ved jo godt, at der er da bedrevet megen anden Peder Palladius-forskning, som indenfor de felter, hvor den hører hjemme, er væsentlig. Man kunne nævne Hans Brix' studier over visitatsbogen, man kunne også nævne de filologiske arbejder af Johs. Brøndum-Nielsen (Sproglig forfatterbestemmelse, 1914) og af Lis Jacobsen (Dansk Sprog, 1924). Også C. T. Engelstof's studier over liturgi-ens udvikling (Liturgi-ens eller Alterbogens Historie, 1840). Alt sådant hører naturligvis også med til det *præses* kalder »den tidligere Palladius-forskning«, og derfor burde han til indledning have sagt os klart, hvilken synsvinkel han her har anlagt for sin udvælgelse.

Men selvom vi så holder os indenfor de rammer, *præses* selv har sat, uden at sige det direkte, så er der alligevel værker, som *præses* dog under alle omstændigheder burde have nævnt her. Først og fremmest er det forbløffende, at *præses* slet ikke omtaler Lis Jacobsens udgave af Peder Palladius' samlede danske skrifter. Jeg skal ikke bruge tid på her at karakterisere dette strålende værk, men det må da vist være en ren og skær forglemmelse, at *præses* ikke nævner dette, så meget mere som han jo omtaler den nyere udgivelse af nogle af Peder Palladius' latinske skrifter (1968). Et andet arbejde, man savner her, er Ludvig Helveg's Kirkehistorie, som på mange måder var et fremragende arbejde, og hvad specielt Peder Palladius angår, så er behandlingen af ham – selvom den indgår som led i den samlede beskrivelse af den danske kirke efter 1536 – virkelig udtryk for en selvstændig og kritisk vurdering, ofte på grundlag af egne kildestudier. Både direkte og indirekte gør Helveg kritisk op med flere af Heibergs resultater, han giver en samlet vurdering af Peder Palladius' skrifter, han karakteriserer personen Peder Palladius (ærlig, from, mild og omgængelig, »overanstrengt flid«) (154, 155), han søger at indkredse Peder Palladius' teologiske stadi (han og Niels Palladius hyldede »afgjort den bestemt lutherske Theologi« (155), han omtaler brødrenes »lovæssige opfattelse af Christendommen som en sum af Kundskaber, der rent mekanisk kunde og skulde meddeles« (157), men også deres faste tro på bønnens virkekraft (157). Han beskæftiger sig med forholdet mellem kirke og verdslig øvrighed under Peder Palladius, hans ubøjelige antipapisme, som ifl. Helveg sætter ham i særklasse i forhold til de tidligere og de samtidige reformatorer (156). Han taler om Peder Palladius som »Wittenbergernes discipel« (28), skriver om Peder Palladius' interesse for visitatsen, undervisnings- og socialvæsenet, og – navnlig – betoner han hans kateketiske interesse og sætter denne i sammenhæng med Wittenbergernes. Han

beskæftiger sig også med Peder Palladius' opgør med calvinismen i *Catalogus aliquot hæresium* (131), omtaler også hans *De poenitentia et de iustificatione* (114), Hardenbergsagen og Nadvertavlen (1557, s. 136 f.) – alt sammen skrifter, som *præses* i særlig grad arbejder med, ligesom *præses* jo også netop behandler Peder Palladius' »lovsmæssige opfattelse af kristendommen« og bønnens betydning.⁸

Det undrer også, at *præses* her overhovedet ikke omtaler Oluf Friis' grundige behandling af Peder Palladius i *Den danske Litteraturs Historie* I (1945/1975), for i dette værk er der ikke kun tale om en gennemgang af de væsentligste danske skrifter, men der gives også en karakteristik af Peder Palladius som ekseget, ligesom han i det hele taget placeres i teologisk henseende. Peder Palladius' lutherdom beskrives nærmere, og Oluf Friis gør opmærksom på humanismens betydning for Peder Palladius, hans lykkelige »opdagelse« af betydningen af »det mundtlige ord«, den enfoldige tale (284), den religiøse forkyndelses indhold. Vigtigt er det også, at Oluf Friis som den første påviser, hvorledes Peder Palladius' hovedtemaer i den vigtige »Thaborprædiken-samling« drejer sig om opstandelsen og trosvisheden, og at Peder Palladius som en nøgle til forståelsen anvender det citat af Augustin, hvor han beskæftiger sig med de to stadier af opstandelsen, og hvorledes Peder Palladius giver Augustinordene en egen drejning (292-93). I det hele taget nævner Oluf Friis både Peder Palladius' »folkelighed«, og han sætter Peder Palladius i forbindelse med bibelhumanismens patristiske interesser, og han nævner hvorledes den videnskabeligt underbyggede bibelfortolkning lægger beslag på Peder Palladius' intellektuelle og pædagogiske evner, og hvorledes Peder Palladius kombinerer dette med det personlige religiøse liv, som kommer til orde i de mange bønnebøger og andagtsskrifter.⁹

Også gennemgangen af Peder Palladius' forfatterskab i den nyeste litteraturhistorie, Gyldendals *Dansk litteraturhistorie* bd 2 (1984) burde *præses* dog omtale og tage kritisk stilling til.

Underligt er det også, at *præses* ikke omtaler Hal Kochs vurdering af Peder Palladius' teologiske standpunkt, som den fremførtes i hans danske kirkehistorie *Danmarks Kirke gennem Tiderne* (fx 4. udg. 1949): at Peder Palladius i Wittenberg fik en fast luthersk opfattelse, og at filipismen først kom til landet med Niels Hemmingsen (78-86). Når *præses* mener, at han her i oversigten over Peder Palladius-forskningen skal nævne et så inferiørt bidrag som en kronik i Sorø Folketidende (13.5. 1936), så burde han dog også have omtalt Hal Kochs synspunkt, som utvivlsomt har præget i hundredvis, ja tusindvis, af teologer, præster,

lærere og teologistuderende og andre, da de blev fremsat i den Danmarks kirkehistorie, som – i hvert fald indtil nyeste tid! – var landets mest udbredte.

Det skal også nævnes, at den behandling *præses* i dette kapitel giver A. C. L. Heibergs afhandling om Peder Palladius er utilfredsstillende. At affærdige den biografi over Peder Palladius, som indtil nu har været den eneste og mest omfattende, på mindre end 10 linjer, det er for ringe. Vel lever Heiberg, naturligvis, ikke op til vore krav, men ud fra de betingelser, Heiberg arbejdede under – han kendte hverken Visitsatsbogen eller mange af de latinske skrifter – var det et udmærket arbejde. Han var den første, som gav en samlet beskrivelse af Peder Palladius' vidtforgreneede arbejde, i stort omfang byggede han på primært kildemateriale, ligesom han jo også, som *præses* nævner, gjorde flittigt brug af Harboes manuskripter. Heiberg kendte ikke til moderne historisk-kritisk arbejde, men alligevel tager han dog kritisk stilling til tidligere beskrivelser og korrigerer og supplerer Pontoppidan og Harboe.¹⁰

Endelig vil jeg i denne sammenhæng nævne en afhandling, som udelukkende handler om Peder Palladius' teologi, som stammer fra 1963/64, som netop bærer overskriften »*Analogia fidei* hos Peder Palladius. En dogmehistorisk studie i Peder Palladius' teologi«. Det drejer sig om en prisopgave, som blev udskrevet af »Selskabet for Danmarks kirkehistorie«, og afhandlingen befinder sig i Selskabets arkiv. Den drejer sig netop om de sider af Peder Palladius' teologi, som *præses* her behandler i større sammenhæng i sin disputats, og hvad mere er: i dispositionen, i hele anlægget, ja også i selve tesen er der god overensstemmelse mellem prisopgaven og disputatsen. Prisopgaven behandler lov-evangelium, bod og retfærdiggørelse, og sakramenterne og forf. behandler grundigt lovens betydning i frelsesforløbet og det nye liv, den dobbelte retfærdighed, det synergistiske element i Peder Palladius' melanchthoniske teologi, bodens afgørende rolle o.s.v. Forf. af prisopgaven påviser, hvorledes *Analogia fidei*-begrebet er ledetråden til at forstå Peder Palladius' teologi, han påviser, hvorledes Peder Palladius anvender luthersk klingende formuleringer og sikkert også tror sig i god overensstemmelse med Luther, men at han i virkeligheden er »en typisk Melanchthondiscipel«.

Afhandlingen, som af bedømmelsesudvalgets offentliggjorte votum¹¹ blev rost for den indtrængende analyse og for at være »et værdifuldt nyt bidrag til Peder Palladius-forskningen«, var skrevet af Jørgen Ertner, og det kunne da egentlig være interessant at vide, hvorfor *præses* ikke anser den for værdig til at nævnes her i rækken af værker i den tidligere

Peder Palladius-forskning, så sandt som det dog hidtil er det eneste større arbejde, som har behandlet Peder Palladius' teologi.

I denne sammenhæng er det på sin plads også at gøre opmærksom på, at *præses'* bemærkning om Oscar Moes dygtige studier over Peder Palladius' katekismearbejder – at »hans bidrag er forblevet totalt upåagtet i Peder Palladius-forskningen« (s. 17) – dog i sandhedens interesse skal have tilføjet den note, at de faktisk er blevet inddraget i Peder Palladius-forskningen, nemlig i den anden besvarelse af den netop omtalte prisopgave fra 1963/64.¹²

Der er hist og her detaljer, man nok kunne ønske at drøfte med *præses*, men det må vi springe over, dog er der s. 26 et enkelt forhold: *præses* vil her fortælle os, at humanismen var fremme i Danmark allerede i 1531, og han citerer så – »som bevis« – fra Christiern Pedersens »Om børn ath holde til Scole och Studium«. Det er især udtrykket »med lyst og leg«, *præses* her hæfter sig ved, og han har naturligvis ret i, at det kan ligefrem betragtes som slagord for humanismens pædagogik, hvad børneundervisningen angår. Men det virker dog kunstigt at trække Christiern Pedersens skrift frem i denne sammenhæng, for *præses* er da vel klar over, at dette skrift ikke er et originalt værk af Christiern Pedersen? Det er ingen anden end Luther, der har skrevet det – »An die Ratsherren aller Städte deutsches Landes, dass sie christliche Schulen aufrichten und halten sollen« (1524), og ganske vist er det sådan, at Christiern Pedersen gengav Luthers skrift ret frit, han »fordanskede« det, og hist og her indflettede han personlige bemærkninger og erfaringer, men netop den nævnte sammenhæng står i Luthers original: »mit Lust und spielend...«. Iøvrigt ved vi da fra mange andre kilder om humanismen i Danmark i 1520'erne (Henrik Smith, Petrus Parvus Rosæfontanus, Mathias Gabler, for ikke at tale om Christiern Pedersens tidlige værker: (Vocabularium 1519 o.a.).¹³

Skulle man spørge Peder Palladius – eller mere nærliggende: *præses* – hvilket skriftsted Peder Palladius anså for det vigtigste i høle NT, så ville han utvivlsomt nævne ordene fra den såkaldte *Thaborperikope*, Matt. 17,5: »Denne er min søn, den elskede, i ham har jeg velbehag. Hør ham!« (Fra Forklarelsen på bjerget = Ordene ved Jesu dåb, Matt. 3,17).

Talrige gange i afhandlingen omtaler *præses* med rette disse ords fundamentale betydning for Peder Palladius. Det var, om ikke hans »konfirmationsord«, så dog hans »omvendelsesord«, det skriftsted, som bevirkede hans overgang fra catholicisme til lutherdom, ifl. hans eget udsagn. Dette skriftsted blev »et reformatorisk grundprincip for

Peder Palladius, siger *præses* s. 24. Det blev af fundamental betydning for Peder Palladius, ja han udgav en hel prædikensamling over disse ord. Og denne prædikensamling (»Den overmåde herlige historie om vor herres Jesu Kristi ærefulde forklarelse på Thabor bjerg...«, DS 3, 189 ff) fremhæver *præses* med rette til belysning af Peder Palladius' hermeneutiske regler, af hans *sola-scriptura* opfattelse, af hans syn på Kristus som »doktor« og i mange andre sammenhænge¹⁴, og *præses* roser Peder Palladius, fordi vi her har tydelige eksempler på hans vigtigste fra Melanchthon overtagne dialektiske regler, og *præses* mener, at bogen også kan have tjent til undervisning af præster, især s. 344 ff og 385 ff.

Jeg giver *præses* ret i Thaborperikopens store betydning for Peder Palladius og i den høje vurdering af Thabor-prædikensamlingen. Men det har vist sig, da jeg her i sommer arbejdede med *præses'* afhandling og Peder Palladius' skrifter, at heller ikke denne bog af Palladius er et selvstændigt arbejde. Palladius gengiver her simpelthen en prædiken af Veit Dietrich (til 6. s.e. Trin.) i dennes »Kinderpostil«.

Hos Dietrich er der tale om en meget omfattende prædiken. Den fylder 20 sider i folioformat, og Dietrich fordeler sin tekstgennemgang på to prædikener: I den første prædiken behandler han især bøn og forklarelsens *circumstantiae*, d.v.s. han spørger om tiden, formen, årsagerne og personerne ganske som Peder Palladius ifølge *præses* s. 385 og 387. Den anden prædiken indledes med ordene »En sky kom ...« o.s.v. Og her behandler han årsagerne, *causæ*, til Guds ord om sønnen, Kristi guddommelighed og menneskelighed, forargelsen, selve Taborordene, Kristi »lære«, ligesom han også fremfører stærk polemik mod katholicismen.

Der er ikke tid til her at gå i detaljer, men man kan sige, at Peder Palladius i store træk følger Dietrich, og han udbygger hans ord, bl.a. med relevante skriftsteder, ligesom han også tilrettelægger sine korte prædikener mere »pædagogisk«, idet han specificerer indholdet mere end Dietrich.

Jeg har selv i min »Peder Palladius og kirken« fremhævet – ligesom *præses* – denne bog af Peder Palladius for den klare redegørelse for de hermeneutiske regler; jeg har skrevet, at det var et af de smukkeste og mest personlige skrifter af Peder Palladius og rost den levende og engagerede palladianske stil. Alt dette har nu vist sig at stamme fra Veit Dietrich. Det gælder fremstillingen af *causæ* til forklarelsen og til bønnen, af tiden, personerne o.s.v., så når *præses* s. 388 linje 4-5 skriver: »Peder Palladius finder 3 årsager«, skal der stå: »Dietrich«. Og netop den interessante fremstilling hos Peder Palladius af den histori-

ske Jesus, som jeg citerer i sin helhed (s. 81) er en direkte, ordret oversættelse af Dietrichs prædikenen. Det samme gælder de mange udbrud, vendinger og sætninger, som gør stilen så varm og levende (»Ah fader, hvorfor forarges mennesker...«, »dette skal skrives med store bogstaver...«). Udtrykket om Jesus som »doktor og læremester«, d.v.s. det drejer sig ikke bare om det formelle, men også om det indholdsmæssige.¹⁵

Man kan sige, at dette betyder ikke alverden, Peder Palladius' evner til klare, pædagogiske udformninger bliver dog stående, men det er alligevel interessant, at selv i denne sammenhæng, stående over for de skriftord, som spiller så afgørende en rolle i hele Peder Palladius' liv og teologi, da nøjes han også med blot at oversætte, gengive en prædiken af en anden teolog.

I kap. III (»Palladius og Luthers prædikener«, s. 198-311) behandler *præses* et enkelt af Palladius' værker, nemlig *Enarrationes Lectionum Evangelicarum*, som ifl. titelbladet består af prædikener, som Palladius skal have hørt Luther holde. Først gennemgås udførligt fortalen, som er dateret den 1. marts 1560, d.v.s. to måneder efter Palladius' død (3. jan. 1560) jfr. også s. 52, note 1, og ud fra en indholdsbestemmelse af denne fortale sammenlignet med skrifter fra samme tid af Melanchthon, kan *præses* konkludere, at »fortalen til *Enarrationes* må være forfattet af Melanchthon« (207).

Derefter behandler *præses* selve prædikensamlingen, og allerede i indledningen slås det fast, at der er tale om bearbejdede Luther-prædikener. »Det er Luthers forkyndelse afspejlet i Palladius' mund (og forståelse)« (211). Palladius anvender overalt det melanchthonske *loci*-skema, og spørgsmålet er så, om dette kun har haft formel betydning (213).

Peder Palladius har arbejdet på den måde, at han har anvendt egne notater fra Lutherprædikener, som han har hørt i Wittenberg, og dem har han så bearbejdet ved hjælp af stof fra Melanchthons søndagsforelæsninger over evangelierne (1.s. i adv., s. 269) og – lidt mere tvivlsomt – (11. s.e. trin., s. 263) og han har endelig haft et skriftligt materiale, som vi ikke kender længere (8 s.e. trin., s. 255), men gennemgående er det, at han har samarbejdet dette Luther-materiale med stof fra Melanchthon (224.255.265).

I disse analyser bygger *præses* på de mange udgaver af Luthers prædikener, Rörers, Dietrichs, Poachs m.v. Han har et omfattende kendskab til disse komplicerede overleveringstraditioner såvel som til Melanchthons relevante skrifter, og analyserne gennemføres med stor skarpsindighed og omhu.

Præses kan uddrage konklusionen (305-11). Han går ud fra, at bogens titelblad stammer fra Peder Palladius selv og mener så, at undersøgelserne har bekræftet oplysninger – til en vis grad: udgangspunktet og grundlaget er Lutherprædikener, som Peder Palladius har hørt i Wittenberg helt eller delvist. Men de er bearbejdet af Peder Palladius, og her har han især gjort brug af Melanchthons søndagsforelæsninger over evangelierne. Endelig har Peder Palladius tilføjet selvstændigt stof, bearbejdelser og systematisering (309).

Dette kapitel om *Enarrationes* er i flere henseender vigtigt i hele afhandlingen. Dels er det nyt, det *præses* har analyseret sig frem til, dels er det i *præses*' øjne et »nøgleskrift« for hele undersøgelsen, for belysningen i det hele taget af Palladius' teologi og arbejdsmetode.

I det lille kap. IV (»Gnisterne fra Luthers prædikestol og kateder«, s. 312-24) udbygges nu dette til at gælde Peder Palladius' teologi i det hele taget. *Enarrationes* er i denne henseende et nøgleskrift hos ham, idet det er repræsentativt som et direkte vidnesbyrd om, hvordan han har prøvet at forene teologien fra Luther og Melanchthon. Der er tale om »gnister« fra Luthers prædikestol, men også fra hans kateder, d.v.s. hans forelæsninger og disputationer. Og de er så blevet bearbejdet af Peder Palladius. Et ledende princip hos Peder Palladius var *Analogia fidei*-reglen, hvor han også tog udgangspunkt hos Luther, men Luthers koncentration om lov-evangelium bliver hos Peder Palladius til læren om *poenitentia et justificatio*. Også de divergerende syn på skriftprincippet omtales her (318) med henvisning til efterskriften i *Brevis expositio Catechismi* (1546), og dermed er der lagt op til analyserne i resten af afhandlingen.

Det er et uhyre kompliceret problem *præses* her har taget fat på. Det gælder både overleveringen af Lutherprædikenerne og det gælder undersøgelsen af disse såkaldte Lutherprædikener af Palladius.

Fra 1514 og til sin død i 1546 prædikede Luther jævnligt og ofte, der er bevaret ca. 2500 prædikener af ham, og mange af dem foreligger i flere udgaver:

Det klassiske monument over Luther som prædikant er »Kirkepostillen«. På Wartburg begyndte Luther at udarbejde disse prædikener, og det var hans plan at lave en fuldstændig kommentar til alle kirkeårets epistel- og evangelietekster, men han nåede kun at fuldende den såkaldte »Vinterpart«, = »Wartburgpostillen«, d.v.s. julepostillen og adventspostillen (1522), hvortil kom et par år senere (1525) fastepostillen. Kun denne Vinterpostille er redigeret af Luther selv. »Sommerparten« samledes af Luthers ven og beundrer Stefan Roth og blev udgivet i 1526. Den store succes, værket fik, foranledigede Roth til

også at samle og udgive prædikener af Luther til kirkeårets festdage, udkommet i 1527, kaldet Roths »Festpostille«, men hertil kom, at Roth året efter (1528) også udsendte en dublet til Luthers egen Vinterpart, kaldet Roths »Vinterpostille«. Som tak indhentede han Luthers velforståelige vrede! Roth havde iøvrigt sammenstykket sine samlinger af alle mulige slags Luther-prædikener, og hvor han manglede noget, tog han rask væk et par prædikener af Bugenhagen eller stykker af Melancthon. Han blev da også heftigt kritiseret, og et par år senere bad Luther en anden god ven, Cruciger, om at genudgive postillen. Denne gang var Luther så tilfreds med Crucigers »Sommerpostille«, som udkom i 1544, at han mente, at disse trykte Luther-prædikener faktisk var bedre end dem han havde holdt!

Samme år (1544) udgav Veit Dietrich Luthers »Huspostille«, som bestod af frie bearbejdelser af prædikener, som Luther holdt i sit hjem i årene 1532-34, når han var for svag til at prædike ved de offentlige gudstjenester. Dietrich sammenstykkede ofte prædikenerne af flere af Luthers prædikener over samme tekst, ligesom han også kunne udfylde manglende Lutherprædikener med egne produkter. Det var dog ikke værre end at Luther gav bogen en anbefalende foretale med på vejen. Dietrich byggede på notater, han havde gjort, når Luther holdt disse prædikener. Denne postille af Dietrich fik stor betydning. Allerede i udgivelsesåret udkom 8 oplag, også en nedretysk og en latinsk udgave så dagens lys. Det blev den postille, som underviste en hel generation af lutherske prædikanter i Luthers lære og prædiken.¹⁶

I 1559 udkom endelig en ny »Luthers huspostille«, denne gang af Andreas Poach. Dette værk udsendtes af den gnesiolutheranske kreds i Jena og skulle være et modtræk til Dietrichs postille. Poach byggede på de stenografiske notater, som Georg Rörer havde foretaget. Denne ejendommelige mand fulgte bogstaveligt talt Luther i hælene og nedskrev alt hvad han sagde i forelæsninger og prædikener. Også han bearbejdede det, han hørte, og hans notater var blandinger af latin og tysk, ofte stenograferede han på latin, når Luther talte tysk.

Præses omtaler Rörer s. 211, note 2, bl.a. hans ophold i Danmark. Her havde det dog været på sin plads at nævne brevet fra den kgl. hofprædikant fra 5.4. 1550 til kongen (om ankomsten af Rörers tønder med manuskripter og Noviomagus' planer for Rörers ophold i Danmark). Desuden kendes et brev fra fyrst Wolfgang af Anhalt, som anbefaler Rörer til kongen, 23.3. 1551, bl.a. heraf fremgår, at man havde tænkt sig, at Lutherværket skulle trykkes og udgives her i Danmark – så *præses* kan godt slette det »formodentlig« han har skrevet s. 211 linje 13 fra neden! – Iøvrigt har Eike Wolgast for nylig betragtet

Rörer mere kritisk end man plejer. Han afviser bl.a., at Rörer var nær ven af Luther. Tværtimod distancerede Luther sig gerne fra ham. Noget selvstændighed som teolog ejede Rörer ikke. Han var sær, en gåde, led vel af »Vollständigkeitsmani«.

I hele forskningsdebatten om overleveringen af Luthers »Hauspredigten« er dette et problem for sig. Udgiveren af bd. 37 i WA, Georg Buchwald, når til den konklusion, at det er »fraglich«, om Rörer virkelig har været til stede i Luthers hjem, når han prædikede, og der kan anføres særdeles vægtige grunde for Buchwalds opfattelse. Men hvorfor spiller dette en rolle overhovedet? Fordi dette spørgsmål indgik i hele opgøret mellem gnesiolutheranerne i Jena og filippisterne i Wittenberg om, hvem der gengav den ægte Luther. Dette opgør kom frem dels i direkte stridsskrifter fra slutningen af 1550'erne, dels i striden om udgivelsen af Luthers samlede værker, hvor man var begyndt udgivelsen i Wittenberg sidst i 1530'erne, en udgivelse, som gnesiolutheranerne nogle år senere heftigt kritiserede. Melancthonfolkene havde forfalsket Luthers værker, hævdede man, og derfor påbegyndte man en konkurrerende Lutherudgave i Jena. Ind i hele dette opgør hvirvles Georg Rörer. Han var begyndt i Wittenberg, havde været medudgiver af flere bind i Lutherudgaven, var blevet kritiseret, og efter en tur til Danmark med alle sine manuskripter – det var nærmest en flugt fra kritikerne i Sachsen (1551-53) – landede han hos modparten, gnesiolutheranerne i Jena.

Også sagen om Luthers husprædikener indgik som et led i dette opgør mellem Jena og Wittenberg. Da Andreas Poach udgav sin »Luthers huspostille« i 1559 skete det til dels i protest mod Dietrichs, som han anklagede for at have rettet prædikensamlingen til, tilføjet tekster, der ikke stammede fra Luther og andet. Poach derimod byggede på Rörer, og han skulle være mere tilforladelig, hævdede han. Men Poachs værk blev straks kritiseret fra Wittenberg, idet korrektoren Georg Walther i 1559 erklærede, at Georg Rörer ikke havde hørt Luthers prædikener i hjemmet selv. Årsagen var den enkle, at Rörer på de tidspunkter selv skulle passe sin tjeneste i kirken. Walter hævdede videre, at det var Dietrich, som havde været til stede hos Luther. – I Jena spurgte man nu Rörers enke ud om mandens arbejde, og selvom begivenhederne lå 25 år tilbage i tiden mente man at kunne fastslå, at Rörer virkelig også havde kunnet klare at være til stede i Luthers hjem, når denne prædikede, selvom Rörer faktisk selv også skulle være i kirke.

Vi har dels Dietrichs udtalelse i forordet til sin postille (1544) om, at han alene nedskrev Luthers prædikener holdt i hjemmet, (WA 37, 5,

38), vi ved, at Jenafolkene havde interesse i at afvise dette ud fra teologiske, kirkepolitiske motiver, og vi ved at den samtidige Georg Walther gav Dietrich ret og afviste Poachs påstand om Rörers notater her. Alt dette synes dog at tyde på, at Dietrich faktisk er den eneste, der har nedskrevet de prædikener, Luther holdt i sit hjem, en udgave, som Luther jo selv forsynede med et forord, og dermed gav sin godkendelse. Men hertil kommer yderligere det argument, at forskerne efter at have genfundet Rörers store samling af manuskripter i Jena universitetsbibliotek i begyndelsen af 1890'erne har kunnet konstatere, at Rörers notater over Luthers prædikener fra hjemmet er afskrifter af andre notater, og Georg Buchwald mener netop, at Rörer her simpelthen har afskrevet Dietrichs notater (WA 37,XI). Ofte er der nøje overensstemmelse mellem Poach-Rörers postille og Dietrichs. Dette skal ikke forklares derved, at de har fælles forlæg, men ved at Poach-Rörer simpelthen har afskrevet Dietrichs notater, hævder Georg Buchwald (ibid.), og dette forhold gælder først og fremmest vedr. de prædikener, Luther holdt hjemme.¹⁷

I forbindelse med gennemgangen af prædikenen 11. s.e. Trin. kan man da spørge: hvorfor bruger *præses* her uden videre Rörers nedskrifter som den Luther-kilde, han sammenligner med? Det drejer sig om prædikenen, som Luther holdt 24. august 1533 i sit hjem. Men *præses* starter uden nærmere forklaring eller begrundelse med at sammenligne med Rörer, selvom han godt ved, at netop denne prædiken også findes i Dietrichs Huspostille (1544). Forsigtigt siger han, at han ikke kan afgøre, hvem Palladius har benyttet. Men også her kan man lige så vel forestille sig, at han har benyttet den trykte udgave (1544) af Luther-prædikener, og der er da intet tvingende bevis for den antagelse, at Peder Palladius skulle have været til stede i Luthers hjem. Hvem er nemlig den primære kilde her?

Det er nok et spørgsmål, om man ikke overalt vedr. »domi-prædikener« (Hauspredigten) skal bruge Dietrichs Huspostille som sammeligningsgrundlag – og så eventuelt senere komme med henvisninger til Poach-Rörer.

Men tilføjes skal det så, at Dietrichs udgivelser var højst kritisable, idet han undertiden sammenskrev to prædikener, Luther havde holdt over samme text på forskellige tidspunkter til een, ligesom der også var andre uheldige forhold i Dietrichs udgivelser. Dog også Poach foretog lignende uheldige dispositioner (WA 37,XI).

Til alt dette kommer så nu denne bog af Peder Palladius: en samling *Enarrationes* over samtlige søndagsevangelier, som han ifl. bogens titelblad skal have hørt Luther holde. *Præses* har ganske ret i, at det

virkelig er et centralt skrift; *præses* har også ret i, at det endnu ikke i særlig grad har været genstand for en nøjere udforskning – selvom man her nok kan undre sig over, at vi skal helt hen til side 313, inden *præses* afslører dette for os. – Men under alle omstændigheder ville det være intet mindre end sensationelt hvis det skulle vise sig, at der her foreligger en samling prædikener af Luther, som vi ellers ikke kender. Men sådan forholder det sig jo ikke. Skal vi lige samle hovedresultaterne af *præses*' arbejde her: Han mener, at Peder Palladius virkelig står bag denne bog, at Peder Palladius også virkelig har været tilstede i Luthers hjem når Luther prædikede, og at Peder Palladius her tog notater, som han senere har brugt. Peder Palladius bygger ikke på Dietrichs huspostille fra 1544. Peder Palladius tager ganske vist udgangspunkt hos Luther, men så systematiserer han stoffet efter den melanchthonske *Loci*-metode, og hvad der er vigtigst: han omtolker stoffet, så det er den melanchthonske teologi, der især fremtræder i disse prædikener.

Hvad det *sidstnævnte* angår, det teologiske indhold, er jeg overbevist om rigtigheden i *præses*' undersøgelser.

Emanuel Hirsch sagde engang om den ovennævnte Stefan Roths bearbejdelse og udgivelse af Luthers prædikener, at han her har »hældt forfærdelig meget vand i Luthers vin« (Luthers Werke, Hrsg. O. Clemen 7,40). Om Palladius vil jeg da her sige, at han har spædet Luthers vin op så meget med Melanchthon, at der er blevet et »Luther/Palladius/Melanchthon-fluidum« ud af det hele. Men heldigvis er Luthers prædikener så stærk vin, at de dog hist og her kan smages igennem tilsætningerne!

Desuden har jeg en del kritiske bemærkninger og spørgsmål til *præses*' øvrige synspunkter her, men jeg vil dog først understrege, at jeg nærer den dybeste respekt for *præses*' forskningsindsats her. Analyserne er gennemført med stor dygtighed og skarpsindighed og med en betydelig indsigt i og stort overblik over de meget komplicerede forhold, som består vedr. overleveringen af Luther-prædikenerne. Når man selv, i mere beskedent omfang, har prøvet at lave detailanalyser over dette stof, er man fuldstændig på det rene med hvor mange måneders, ja års koncentreret arbejdsindsats, der ligger bag arbejdet med kap. III og IV.

Men man kunne nok have lyst til at spørge *præses*, hvad det egentlig er for et udvalg af prædikener, han her har foretaget. Efter hvilke kriterier er disse 11 prædikener valgt? Er hele materialet gennemgået og har *præses* på det grundlag kunnet konstatere, at netop disse 11 er repræsentative? Hvis resten af prædikenerne ikke er undersøgt, så kunne man jo godt forestille sig, at alle de resterende, fuldstændigt gengav

Lutherprædikener – eller det stik modsatte. Har *præses* undersøgt alle prædikenerne i samlingen?

Præses har udvalgt sig 11 prædikener af hele samlingen, og af disse udgør de seks første en gruppe for sig (nemlig 1. i advent, 2. s.e. påske, 6. s.e. trin., 8. s.e. trin., 11. s.e. trin., 22. s.e. trin.), for bag disse prædikener har *præses* kunnet konstatere, at »der virkelig – i overensstemmelse med oplysningerne på titelbladet – ligger prædikener af Luther til grund for samlingen, men det er dog ikke gennem deres teologiske indhold, at vi føres tilbage til Luther. Der kan ganske vist nok udpeges konkrete Lutherprædikener, men de er blevet bearbejdet så meget, at der overhovedet ikke – bortset fra 2. s.e. påske – findes nogen prædiken, som i dens helhed kan identificeres med den tilsvarende Lutherprædiken. Der er tale om »indslag«, og »i de fleste af prædikenerne har vi ikke kunnet konstatere spor af Luther« (271). Den bearbejdelse, der har fundet sted, er præget af »en stærkt dominerende påvirkning fra Melanchthon«.

Det, det drejer sig om her, er navnlig hans fortolkninger af søndags-evangelierne, publiceret i *Annotationes in Evangelia* (1544). Der er tale om »tydelige overensstemmelser« mellem Palladius og dette skrift af Melanchthon. Men vedr. den anden gruppe prædikener, som *præses* derefter behandler, er der, hedder det, tale om *en udstrakt overensstemmelse* med Melanchthons skrift (272). »Udstrakt« er altså stærkere end »tydelig«, og det skyldes, at der i disse følgende 5 prædikener kan konstateres overensstemmelser både m.h.t. formuleringer og med hensyn til rækkefølgen af *loci*.

Men ser man nøjere efter, så skal dette dog ikke forstås sådan, at Palladius her udelukkende bygger på Melanchthon. Dette er ganske vist tilfældet vedr. *Dominica Exaudi* og 1. s.e. trin. Prædikenen på den førstnævnte søndag svarer helt til Melanchthons i *Annotationes*, selvom Peder Palladius har 7 *loci* i stedet for Melanchthons 4 (272). Og vedr. 1. s.e. trin. dækker de to udlægninger næsten helt hinanden (274). Men hvad de tre sidste prædikener angår, så er der også her et vist bearbejdet Luthermateriale.¹⁸

Vi vil nu samle os om nogle af de prædikener fra *Enarrationes*, som *præses* analyserer, og jeg vil her straks nævne de to påstande, som jeg vil fremføre:

1. Forfatteren til *Enarrationes* bygger i langt større omfang på Veit Dietrichs Hauspostille (1544) end *præses'* analyser viser.

2. Bogen *Enarrationes* sådan som vi nu har den foran os, stammer højst sandsynligt ikke fra Palladius.

Vi vil se på 2. søndag e. påske (s. 224-35), da netop denne er »enestående i samlingen« s. 230. (I *Enarrationes* s. 245-51). Teksten er Johs. 10, 11-16: »Jeg er den gode hyrde...«. *Præses* giver et referat, som er fyldestgørende – stort set, for retfærdigvis bør dog tilføjes s. 225, at Palladius – vi vælger her indtil videre at kalde forfatteren Palladius – under *Locus* 3 foruden præsternes pligter dog også omtaler menighedens. Det samme under *Locus* 4, hvor han ikke kun appellerer til præsterne, men også formaner alle andre kristne. Men ellers har *præses* i øvrigt ret i, at Palladius' hovedinteresse i sine *loci* angår præsterne. Spørgsmålet er så, om Palladius har haft et forlæg hos Luther, som han her har arbejdet efter. *Præses* har her konstateret, at Luther holdt en prædiken i sit hjem den 19.4. 1534, og det er nu *præses*' opfattelse, at den må Palladius have overværet, og det er den, han her bringer en selvstændig gengivelse af (s. 227 og 235). *Præses* underbygger dette ved at sammenligne Palladius' tekst med Poachs gengivelse af Rörers notater fra den 19.4. 1534.

Der er ingen tvivl om, at *præses* har ret i, at Palladius her gengiver Lutherprædikenen over den pågældende text, men hvorfor dog fremføre den – efter min opfattelse – ganske usandsynlige formodning, at Palladius skal have hørt denne prædiken i Luthers hjem, når det er langt mere sandsynligt, at han her arbejder på grundlag af Veit Dietrichs Luther-Huspostille fra 1544? *Præses* afviser ganske vist uden videre denne teori (»der er intet, der indicerer, at Palladius har sit stof fra Dietrich«, s. 235). Dertil vil jeg svare: jo, det er der meget der tyder på, nemlig flg.:

Palladius

Quantum itaque ad donum et fidem
attinet, solus Christus verus
pastor (*Enarr.* 247)

Luther iflg. Dietrich

Nach dem Glauben hat es die Meinung
das Christus der einig Mann, der
Hirt ist
WA 52,275,1.23-24

Dette sted hos Dietrich svarer da meget mere til Palladius' tekst end det citat, *præses* bringer fra Poach, hvor der jo slet ikke findes noget, der er tilsvarende.

Palladius

et ipsius respectu Moses, Lex,
prophetæ, Apostoli, doctores,
et omnes homines Mercenarij sunt ...

Luther iflg. Dietrich

ibd.277 linje 11. L. vil nu omtale »Mietlinge
unnd Wölff«, og her gælder at »Moses, das
Gesetz, die Propheten und alle Menschen
Mietling (sind)

Også dette svarer meget bedre til Palladius', ja er ordret overensstemmende dermed, end *præses*' tekst.

Palladius

At kun Kristus kan give sit liv
for fårene, d.v.s. gennem sin død
befri mennesker. Det kunne
hverken Moses eller profeterne,
skønt de opfyldte deres hverv.

2. locus

Om præsterne som efterfølgere
af Kristi eksempel

Luther

Ganske vist findes dette sted også hos
Poach/Rörer, men hele denne tankegang
findes også i Dietrich, WA 52,276, 1. 3 og
36. D.v.s. at Palladius også kan
have det herfra.

Luther iflg. Dietrich

at vi skal tjene hinanden efter Kristi ek-
sempel, men også her om præsteembedets
nødvendighed, bl.a. at de skal være rede
til at dø for deres hjord, selvom dette dog
ikke bringer hjorden frelse, for det gør
kun Kristi død. D.v.s.: imod *præses'* note
1, side 228.

Luther taler således også meget om
præsteembedet (277). Det er ikke kun
Palladius, som samler sig om dette her.
Det citat, *præses* bringer i øverste højre
spalte s. 229 (Wer da will ...) findes
helt overensstemmende i Dietrich, 277, 31.
Altså kan Palladius lige så vel bygge på
Dietrich.

3. locus

Præses nævner, at Palladius bygger på Poachs Luther, men det fore-
kommer også her mere sandsynligt, at det er Dietrichs huspostille,
Palladius anvender, for der står ganske vist det samme hos Poach og
Dietrich, men i midten af citatet:

Palladius

sed ut eum solum pro archipastore
teneant

Poach

und also er allein nach dem Glauben
für den einigen Hirten und Bischof unser
Seelen gehalten werden. (Ertner s. 229)

Men Dietrich:

unnd er allein für den Hirten gehalten
werde. (linje 10)

Palladius' svarer da bedre til Dietrich. Poach har udbygget, »pyntet på«
teksten.

Palladius' Loci 4 og 5 går *præses* ikke nærmere ind på her. Er det
fordi han mener, at Palladius her ikke bygger på Luther? Det gør han
dog.

Tilføjes kan, at der er intet der tyder på, at Palladius har kendt
Rörers notater fra 19.4. 1534 (WA 37, 386). Her er ingen overensstem-
melser.

I *Locus* 4: præsternes pligt til at forsvare hjorden mod »ulvene«. Det

gælder nok præster, men også os allesammen. Vi er forpligtet til gensidig hjælp. Og under *Locus* 5: præsten skal kende sin hjord, men så fortsætter Palladius med at tale om den trøst, som Kristus giver mennesker. Ligesom Gud hjalp Kristus ud af kors og død og derigennem viste, at han kendte ham, sådan vil Kristus kende os, trods modgang. Derpå en opfordring til både præster og til folket.

Ganske samme tankegang finder vi i Dietrichs Luther-Huspostille: »Vi skal (278,14) som Kristus være rede til at lide«, og det gælder både præster og andre. Så har Luther her et længere polemisk udfald mod papisterne, og taler så om menneskers pligt til at følge Kristi stemme, trods djævelen. Dernæst går Luther meget ind på trøsten, vi får under modgang, og vi finder her præcis samme ordvalg som hos Palladius: Gud viste, at han kendte Kristus, selvom han hang på korset og skulle dø. (WA 52, 280-281, linje 26 ff.) Poach/Rörer har lige præcis *ikke* ordene »ligesom Gud viste, at han kendte Jesus p.gr. af korset og lidelsen« etc.

Locus 6

Præses prøver at påvise (s. 230), at Peder Palladius' tekst her svarer til Poach/Rörers, men atter her er det mere sandsynligt, at det er Dietrichs Huspostille, som er Palladius' grundlag.

Palladius

Lupos vero falsos doctores et
tyrannos, qui verbum Dei damnant
et persequuntur

Dietrich

Aber hie---heyssen Wölff die falschen
lerer und Tyrannen, welche die lehr
verfolgen und verdammen
(WA 52, 277, linje 15-17)

Palladius' tekst svarer meget bedre til Dietrichs end til Poachs, for Palladius er enig med Dietrich i *ikke* at sige ordet »kætter« her, hvilket findes hos Poach.

Locus 7

Heller ikke dette går *præses* nærmere ind på, men det er dog værd at bemærke, at Palladius under overskriften *De uocatione gentium* her taler om, hvorledes jøder og hedninger skal samles til en hjord, een kirke, i Kristus.

Det samme slutter Luther sin prædiken med i Dietrichs Huspostille: Gud vil antage sig dem som børn, der tror evangeliet, »es seyen gleich Juden und Heyden« (282,33), som Palladius: *ita Judæi pariter et gentes*.

Med andre ord: *præses* har ikke ret i, at der ikke er noget, der indicerer, at Palladius her har anvendt Dietrichs Huspostille. Og det er ikke heldigt, at *præses* her udelader det, der ikke passer så godt i hans opfattelse (udeladelsen af omtale af *Loci* 4, 5 og 7). Altså: man må

afvise *præses'* påstand, at Palladius her gengiver en Luther-prædiken, han har hørt Luther holde hjemme i sit hus (s. 225). Nej, han har anvendt Dietrich's trykte udgave af Luthers husprædikener.

Prædikenen til 1.s. i advent:

Præses mener (s. 213-24), at Palladius her har taget udgangspunkt i en prædiken af Luther, som blev holdt den 3.12. 1536, og som findes i Rörers nedskrift, d.v.s. den var ikke trykt, da Palladius' *Enarrationes* blev udgivet. Grunden til, at *præses* mener dette, er, at Palladius siger, at det ikke var forkert af Jesus at tilegne sig et æsel, for æslet var dengang fællesejendom, »som det hidtil er – har været – skik i Italien« (*sicut adhuc mos est in Italia*) (215). Men ellers har Palladius slet ikke anvendt denne prædiken af Luther, derimod er Palladius' prædiken tydelig præget af Melanchthons »prædiken« til 1. søndag i adv. i *Annotationes in Euangelia*.

Præses har ret i, at Palladius ellers ikke synes at bygge på denne Rörers 3.12.-prædiken. Min påstand er til gengæld, at Palladius her – bortset fra ordene om æslet! – bygger på Luthers prædiken fra den 30.11. 1533, som den er gengivet i Dietrichs Huspostille 1544, WA 52, 10-16. Palladius følger den ikke slavisk, men der er adskillige overensstemmelser, som er så markante, at der ikke er tvivl om dette forlæg. Det vil være nødvendigt først kortfattet at få et indtryk af denne Luther-prædiken hos Dietrich. Luther inddelte den ikke så skarpt i punkter og afsnit, som Palladius og Melanchthon, men alligevel er det muligt at se, at den i Dietrichs gengivelse falder i 5 hovedafsnit:

1. Om jødernes messiasforventninger. De afviste Kristus, venter stadig Messias. Men til advarsel for dem har Zakarias profeteret, at han skulle komme sagtmødig, og at dette skulle ske offentligt. Derfor er der nu ingen undskyldning for jøderne.

2. Om modsætningen mellem en rig, magtfuld konge og så Jesus. Han var *justus et salvator* (p. 11, linje 35), vil frelse dem, som tror.

3. I et større afsnit – det største i hele prædikenen – beskæftiger Luther sig så med prædikeembedet, budskabets indhold, og menneskers pligt til at lytte til prædikanterne (s. 12, linje 19 til 14,30).

Man skal lytte til budskabet, når det fremføres i prædikener og i sakramenterne, og det er nødvendigt at rette sig efter »diser lehr« (= *doctrina*) eller »solche Predigt«. Dette gentages mange gange, fx 12,25.- 13,37.- 14,12.- 14,15.- 14,18.- 14,28.-). Og til dette knytter Luther kraftige advarsler til de ulydige, truer dem med Guds straf.

4. I næste afsnit beskæftiger Luther sig derefter med den rette tjeneste i Kristi rige (s. 14,31 til 15,32).

Ligesom disciplene førte jøder (æslet) og hedninger til Kristus, sådan skal alle retskafne lærere og prædikanter lede og føre mennesker hen til Kristus. Dette er »den første Guds tjeneste«, som det sømmer sig for dem at udføre: at anse ham for retfærdig og frelser og at føre alle mennesker til ham, så de erkender ham som frelser.

Den »anden gudstjeneste« (s. 15,10) er at synge »Hosianna«, d.v.s. at fremme hans sag, udbrede hans rige, trodse djævelen.

»Det tredje« (s. 15,21) er bønnen. Bede om at Kristus må vinde indgang, og det betyder at fremme prædikeembedet. Både med penge og ved at sørge for at lærde kan uddannes til prædikeembedet, så de kan forestå kirken. Videre skal prædikanterne selv føre et ret levned, studere flittigt. Man skal sørge godt for embeder i kirken, gentager Luther. Alt dette er meningen med udtrykket »at brede klæderne ud for Kristus« (s. 15, 21-32).

5. Til sidst har Luther nogle kortfattede polemiske udfald mod papi-sterne (s. 15, 40- 16,13).

Vi ser nu på Palladius' *Loci*: Indledningen og 1. Locus: bortset fra Palladius' bemærkning om, at denne tekst henviser til den 2. bøn i Fadervor (*Enarrationes* s. 3) også findes hos Luther, (WA 52,15,1.16) er der ingen synderlige lighedspunkter her.

2. Locus: Som *præses* gør opmærksom på s. 217, nævner Palladius her den frelseslære, som Ordets tjenere skal gå ud med. Palladius anvender udtrykket *Justificator et salvator*.

I Dietrichs 2. afsnit anvendes netop udtrykket *justus et salvator*.

3. Locus: Palladius taler her om den sande lydighed, der kræves af Ordets tjenere, jfr. Ertner s. 218. Svarer til Dietrichs 3. afsnit, som netop beskæftiger sig intenst med prædikeembedet.

4. Locus: Palladius beskæftiger sig her (Ertner s. 218) med den sande *cultus in regno Christi*. Dietrichs Luther bruger de samme ord »reich« og »Gottes dienst« (= *cultus*). Og indholdsmæssigt er der nøje overensstemmelser:

Palladius:

1. *cultus*: Troen ved hvilken Kristus modtages og gribes som *justificator* og *salvator*

2. *cultus*: Bøn og herliggøre, bekende og takke Gud.

Dietrich:

Erkende Kristus som den der retfærdiggør og frelser (14,38). Det er den første guds tjeneste.

Den 2. tjeneste: at man gør alt for Kristi riges lykke og held, at udbrede og fremme det. Hertil hører bønnen.

3. *cultus*: bøn for Ordets og Kristi riges vækst.

Reliqui cultus Christianorum:

At udbrede klæderne, d.v.s. at tjene kirken, embedet og hinanden med ære og kærlighedsbevisninger

Det tredje er »at udbrede klæderne« (15,21 f) d.v.s. at støtte og fremme prædikeembedet

Polemisk mod papisterne:

Dette ikke hos Palladius.

Enhver, forhåbentlig også *præses*, vil give mig ret i, at der næppe er tvivl om, at Palladius har kendt og anvendt denne udgave af Luthers prædiken over denne tekst. Dette forklarer også, at *præses* ikke har kunnet konstatere, at Palladius bortset fra »det italienske æsel« har brugt noget fra Rörers Luther-prædiken. Nej, for i den er der ikke tale om denne koncentration om prædikeembedet og *cultus*, som her i Dietrichs Luther-prædiken.

Men nu siger *præses* så, at Palladius til gengæld har bygget på Melanchthons *Annotationes*. Hvad bygger han denne antagelse på?

1. s. 214 omtaler *præses* Palladius' 1. locus, og i noten (3) forklarer han, at en sådan typologisk tolkning af æslet og føllet møder vi i Melanchthons *Annotationes in Euangelia* i »prædiken« til 1.s. i advent, hvor æslet tolkes typologisk om jøderne som lovens folk, medens føllet tolkes som hedningerne, der er utæmmede, idet de har levet uden loven. En korrekt gengivelse af stedet i CR 14, 166.

Men præcis det samme finder vi allerede i Luthers prædiken, som den er gengivet i Dietrichs Huspostille (1544): Disciplene fører æslet til Kristus, »das ist: sie weysen zu Christo die Juden, so bisher unter dem Gesetz gelebt und solche last wie ein Esel tragen hetten. Darnach mit dem Esel füren sie zu Christo auch das junge Füllen, die Heyden, so noch ungezemt (=indomiti (!)) und unter keim Gesetz gewest waren«. (WA 52,15,1-5).

Altså: Det er mere sandsynligt, at Palladius har dette fra den trykte 1544-postille end fra nogle søndagsforlæsninger af Melanchthon, som vi ikke engang ved, om Palladius deltog i, eller måske fra den trykte (1544) udgave af *Annotationes*.

2. En anden begrundelse hos *præses* er, at vi i denne prædiken hos Palladius og hos Melanchthon – men ikke hos Luther, mener *præses* – møder en interesse for kirken og ordets embede. Gennem referatet af Luthers prædiken i Dietrichs postille fra 1544 har jeg påvist, at netop dette emne optager hovedpladsen i Luthers prædiken i Dietrichs udgave.

3. Videre siger *præses*, at der er lighedspunkter mellem Palladius'

prædiken og Melanchthons, idet Palladius' 2. og 4. locus svarer til Melanchthons. 2. og 3. locus, indholdsmæssigt (s. 223-24). Det har *præses* ret i, selv om »svarer til« nok er en overdrivelse, men der er tankegan-ge hos Melanchthon, som genfindes hos Palladius. *Præses* har citeret dette s. 224, så det behøver vi ikke at gentage, men her er det dog også værd at fremhæve det, der *ikke* står: Palladius' 3. *cultus* findes ikke hos Melanchthon, men i Dietrich 1544. Det er altså herfra, Palladius har det. Desuden skal det dog også bemærkes, at det skriftsted, som Palladius anså for vel det vigtigste i hele Bibelen, Taborordene – som *præses* jo mange gange vender tilbage til – *findes* i denne prædiken hos Melanchthon, tilmed på et aldeles centralt sted: lige i begyndelsen, hvor han sætter Jesu indtog i forbindelse med disse ord: *et sonuit vox Dei de coelo: Hic est Filius meus dilectus* o.s.v. (CR 14, sp. 165). Kunne man virkelig ikke forvente, at Palladius – hvis han her havde bygget på Melanchthon – ville have gengivet disse hans »yndlingsskriftord«?

Men forholdene omkring denne prædiken er endnu mere kompliceret: Det viser sig nemlig, og det har *præses* ikke været opmærksom på, at der er mange slående lighedspunkter, ja ofte ordrette, mellem Dietrichs Luther-prædiken (1544) og så Melanchthons »prædiken«.

Det gælder bl.a. beskrivelsen af de tre *cultus*:

Luther:

1. cultus:

(– Man skal erkende Kristus som ret-færdiggør og frelser
(WA 52,15,8)

2. cultus:

At synge Hosianna betyder at sørge
for Kristi riges fremgang
(WA 52,15,11)

»Denn Osanna heyst als vil auff
salutem,
Deutsch als: Herr, hilff, Herr, gib
glück dem Son David«.

De øvrige cultus:

At lægge og udbrede klæderne
betyder at fremme prædikeembedet.
(WA 52,15,21 f)

Melanchthon:

1. cultus:

agnitio -- fides (CR 14,165)

2. cultus:

At synge Hosianna er at bekende og
og udbrede læren.

»Hosianna filio David, id est
prosperitatem, successus impertiat
Deus filio David«
(CR 14, sp. 166)

Reliqui cultus:

at lægge og udbrede klæderne
betyder at hjælpe og fremme
embedet
juvat ministerium siger
Melanchthon flere steder her.
(CR 14, sp. 166).

Denne overensstemmelse gælder også prædikenens afslutning, hvor Luther angriber ypperstepræsterne, farisæerne og papisterne.

Farisæerne er vrede over indtoget
og vil hindre det

Om pavens og farisæernes had
og vrede mod Kristus. De vil hindre,
at han modtages sådan.

Vi skal ikke følge paven og bisperne,
som ikke vil føre folk til Kristus.
men selv regere folket

Paven vil regere over folket,
stiller sin ugudelige kult højere
end Guds befaling.

De er falske og deres disciple
kaster palme- og oliegrene foran dem
og dyrker dem sådan.

De ufromme tilhængere har olie- og
og palmegrene, betyder, at de giver
de ufromme paver tilslutning.

De får Guds vrede sammen med jøderne,
men de der modtager evangeliet får
frelsen

Nødvendigt at skelne mellem den
sande og falske kirke.

»Aber zu dem armen Christo werffen
sie mit steinen.«
(WA 52, 16, 1-13)

»-saxa vero jaciunt in Christum«.
(CR 14, 167)

Prædikenen til 3. s.e. Trin.

Præses har ret i (s. 288-305) at Palladius' tre første loci svarer til Melanchthons første locus i *Annotationes in Evangelia* (CR 14, 304-07), og at Palladius' 4, 5 og 6 svarer til Melanchthons locus nr. 2 (Ertner s. 288).

Dog bør vel tilføjes, at Palladius' svarer kun til enkelte afsnit, sætninger, hos Melanchthon, hvis prædiken til netop denne søndag jo er en af de største, lidt over 12 spalter i CR.

Og når vi så når frem til Palladius' 7. locus, konstaterer *præses* rigtigt (s. 291), at der ikke findes et forlæg hertil i Melanchthons *Annotationes*. Derimod findes en tilsvarende tankegang i Melanchthons *Postille*. Den udkom ganske vist først længe efter både Palladius' og Melanchthons død, så det kan ikke være direkte fra den. *Præses* foreslår derfor, at Palladius må have hørt Melanchthon fremføre dette under søndagsforelæsningerne i Wittenberg, i Palladius' studietid (Ertner 293). For det, der siges i Palladius' 7. locus, findes ikke i de omtalte Luther-prædikener (293). Indholdet af Palladius' locus 7 beskriver *præses* s. 291-292.

Men også her bygger Palladius uden tvivl på Dietrichs Luther-Huspostil (1544):

Palladius

Menneskeslægten er Guds mønt, siden Adam er den fortabt. Det er nødvendigt at man søger efter den (ut quærantur) så den kan fornys til sin glans og værdighed

Derfor er Ordets tjeneste indstiftet i kirken, så syndere kan kaldes til bod og befries fra evig død og forbandelse og erhverve frelsen

Luther (Dietrich 1544)

Det er meningen med lignelsen om den tabte mønt:
Fordi Herren vil, at andre skal følge hans eksempel og ikke forkaste syndere, men søge (suchen) efter dem og bringe dem til bod
(WA 52,382,1.37-383,1)

Denne lignelse drejer sig om den kristne kirke, som fører prædikeembedet for at lokke de fattige syndere til bod, redde dem fra evig død og forbandelse, så de kan blive salige (383,1.4-7)

Palladius er her ordret afhængig af Dietrichs Lutherpostille, jfr. *præses'* bemærkninger om ordene »evig død og fordømmelse«, s. 291, note 5.

Ordets tjener bør tænde et lys, dvs. prædike Guds ord trofast
Deinde domum conuerrere (»feje huset«),
id est per Legem et Euangelium
singulorum conscientias pulsare,
donec inueniantur

og istemmer lovprisningen af Guds ære sammen med manges glæde i himlen som på jorden.

die--zündet ein licht an, das Wort Gottes« (linje 8)
und keret das haus, das ist: sie leret, wie man fromm sein und sich der gnade Gottes durch Christum vor Gott und seinem gericht trösten soll.
Mit dieser predigt findet sie den verlorren groschen
(1.9-11)

Sonder den lieben Engel im himel und allen heyligen auff erden ein sondere freud sind
(linje 15-16)

Så *præses'* bemærkning s. 292, den fortsatte note fra s. 291 – at der intet er i Palladius' prædiken, der kan støtte den antagelse, at han her er afhængig af Luthers 29.6. 1533-prædiken, via Dietrich – er ikke korrekt.

Iøvrigt er der i Palladius' første tre loci også paralleller til denne Lutherprædiken hos Dietrich, men det vil føre for vidt at komme ind på dem her (bl.a. ordet i 1. locus, at Gud ikke vil en synders død, også i WA 52,378 linje 4. – Tankegangen om farisæerne, som foragter dem, der ikke lever efter den ydre disciplin (locus 2 hos Palladius) spiller en stor rolle i Lutherprædikenen, 376- 378).

Altså også her bygger Palladius på Dietrichs Lutherpostille fra 1544.

Men dette fører naturligt over til en omtale af denne bevarede Lutherprædiken (s. 294 ff.), som Luther holdt i sit hjem den 29/6 1533.

Som *præses* rigtigt gør opmærksom på, så er der det specielle ved denne, at vi hos Rörer tilsyneladende kun har den bevaret i et fragment, som omfatter prædikenens første del og sidste del (WA 37, 90-91). I Dietrichs Huspostille har vi hele prædikenen. Det samme gælder Poachs Huspostille (1559), dvs. at både Dietrich og Poach har udfyldt lakunen hos Rörer. Forudsat, at Rörer er den ældste. Den mulighed består nemlig også, at Dietrichs er den oprindelige Lutherprædiken.

Men ser vi nu på »lakune-udfyldningen« hos Dietrich og Poach, så viser det sig, at den senere Poach udviser temmelig nøje overensstemmelse med den tidligere Dietrich. Dette gælder også i prædikenens afslutning (Dietrich WA 52, 383, linje 12-21 og Poach: Aland 8,286 linje 7 fra neden til 287, linje 7). Dette fik Georg Buchwald til at slutte, at Poach havde overtaget dette fra Dietrich. Også Kurt Aland indrømmer, at Poach »weithin« læner sig op ad Dietrich (op. cit. 467).¹⁹

Men dette kan ikke overbevise *præses*. Også her søger han at skubbe Dietrich til side, idet han mener, at Poach og Dietrich uafhængigt af hinanden har haft et fælles forlæg, måske egne nedskrifter af Luthers mundtlige prædiken, måske Rörers intakte notater (s. 297, den fortsatte note).

Hertil er dog at bemærke, at vi ved ikke af, at Poach også skulle have siddet og gjort notater, når Luther prædikede – tværtimod: hvis han havde gjort det, så skulle han da nok have gjort opmærksom på det i indledningen til sin huspostille! Og det fælles forlæg, Dietrich og Poach kan have haft, kender vi intet til. Hvorfor dog operere med så lidet sandsynlige teorier, når det enkleste er, at Poach her bygger på den tidlige Dietrich?

Hvad anfører *præses* til støtte for sin teori? To grunde. Den ene er, at Poach selv har opholdt sig i Wittenberg. *Præses* vil dermed mene, at han godt selv kan have gjort notater.

Den anden grund, som *præses* anfører, drejer sig om det indholdsmæssige. Ud fra disse tekster mener han at kunne fastslå, at Poach er mere kristocentrisk og derved vel mere »Luthertreu« end Dietrich, som skulle lægge mere vægt på den menneskelige aktivitet i frelsesforløbet, på kravet om bod og omvendelse (s. 296). Det kan der i allerhøjeste grad stilles spørgsmålstegn ved, i hvert fald vedr. denne Lutherprædiken.

Lad os prøve at se på første del af prædikenen, d.v.s. det der svarer til Rörer WA 37,90,17-32, og så sammenligne indholdet med henblik på dette spørgsmål mellem Dietrich og Rörer og Poach.

Dietrich (WA 52,376, linje 17 til 378, linje 9): Det er det mest trøsterige evangelium i hele året, i hvilket Jesus lærer os, at hans embe-

de er som en hyrdes: han går ud og leder efter synderne, bringer dem til rette igen, så de ikke tages af ulven, djævelen og bliver fordømt. Men farisæerne knurrede, idet de mente, at Guds retfærdighed bestod i at han straffede de onde og belønnede de gode. Dette siger fornuften også. Ligesom Adam og Eva skjulte sig, da de havde gjort noget ondt. Det gør små børn også. Men dette afviser Jesus. Hvis det forholdt sig sådan, hvor ville Gud så have folk og kirke? For selvom vi ikke alle går rundt og laver alvorlige overtrædelser, så er vi overfor Gud alligevel syndige. Intet godt i vores hjerte. Jesus afviser farisæernes synspunkt: Gud vil nemlig intet menneskes død. Derfor skal vi, især prædikanterne, ligesom Jesus lede efter de tabte.

Dette er da om noget en ægte evangelisk-luthersk forkyndelse!

Hvad siger Rörer i sit tilsvarende stykke? (WA 37,90, linje 12 til 31): Det kan vi besvare meget let, fordi *præses* selv giver et referat heraf, s. 294. Af dette kan man uden videre se, at hovedindholdet svarer til Dietrichs, men der er den afgørende forskel, at Rörer i dette lille tekststykke ikke mindre end tre steder understreger den menneskelige aktivitet, bod og omvendelse, alt sammen noget, som savnes hos Dietrich.

Linje 13: som Dietrich siger Rörer, at det er et trøstefuldt evangelium, at Jesus er som en hyrde. Men så tilføjer han, at også englene glæder sig over en synder, der gør bod.

Linje 19-20: Som Dietrich siger Rörer, at toldere og syndere løb hen til Jesus. Men så tilføjer han, at grunden til, at deres komme var Jesus kært, var *auditus verbi, quod audire voluerunt* (dvs. fordi de kom for at lytte).

Linje 29: Rörer afslutter dette afsnit med at sige, at farisæerne ikke vidste, at Jesu embede var at frelse syndere, som gjorde bod og troede på ham, ligegyldigt hvor store syndere, de var, så tilføjes det »når blot de troede ham« (*modo audirent ipsum*), jfr. *præses*' bemærkning s. 295, linje 2. Dette savnes hos Dietrich. Hvem er mest »kristocentrisk«?

Altså tre steder i dette lille tekststykke (½ side) fremhæves den menneskelige indsats, hvilket Dietrich ikke har.

Endelig vil vi se på Poachs gengivelse af dette første tekststykke (Aland 281-82, linje 28): *Præses* siger, at Poach nøje har gengivet Rörers tekst (295, note 3). Det passer, stort set, for Rörers linje 13-17 udelader Poach (talen om Kristus som en konge, der ikke har et ydre rige, men et åndeligt etc. Dette udelader Dietrich også. Vel fordi det virker lidt mærkeligt i denne sammenhæng at tale om ham som konge). Desuden gælder, at Poach har et tekststykke fælles med Dietrich, hvil-

ket savnes hos Rörer. Her er Poach vel afhængig af Dietrich. Det drejer sig om Poachs linje 3-6 »welcher den armen Sünder nachgehen ... verdammt werden«). Men vigtigst er det, at Poach to steder giver Rörers text »en tand ekstra«, nemlig Rörers linje 20-21: *nempe auditus verbi, quod audire voluerunt*. Det bliver hos Poach til: »nämlich das Hören seines Wortes und Evangeliums, dass sie seine Predigt zu hören herzlich begehrt und sie mit allem Fleiss und Ernst gehört und gelernt haben« (Aland 282, linje 3-6). Endvidere: Rörers sidste linjer »når blot de hører ham« bliver hos Poach til »når blot de hører hans ord og evangelium« (Aland linje 28).

Vi så, at Rörer fremhævede den menneskelige aktivitet i forhold til D. Nu ser vi, at Poach går et skridt endnu videre her!

Ser vi på den såkaldte »lakune-udfyldning«, først hos Dietrich, bemærker *præses*, at hos Dietrich ser vi en betoning af den menneskelige vilje ved omvendelsen. *Præses* er dog klar over, at han her er ude på tynd is, idet han tilføjer »omend den kun indrømmes en receptiv funktion« (s. 296). Det har han netop ret i, for forholdet er også her det, at Poach i sin lakune-udfyldning meget mere betoner dette moment, og (NB!) disse steder undlader *præses* at nævne:

a. *præses* citerer s. 298 linje 2 fra Poach »således er der også i himlen glæde over en synder, der gør bod«. Men hvorfor udelader *præses* en omtale af det, der hos Poach følger lige efter? (se Poach 283 linje 9 fra neden til 284 linje 7 med), nemlig 15 linjer i hvilke Poach ikke mindre end fire gange omtaler nødvendigheden af bod og omvendelse.

b. »Jeg vil ingenlunde fortvivle, som om Gud ikke ville vide af mig« citerer *præses* korrekt efter Poach (Aland 284, linje 28) (lige før note 6 i *præses*' afhandling s. 298). Men hvorfor udelader *præses* her Poachs efterfølgende ord om, at Jesus og englene vil glæde sig, »wenn die Sünder zu Busse kommen und sich bekehren«? (Aland 285, linje 1).

c. 2 linjer længere fremme i *præses*' afhandling side 298 »men det lærer os også, at vi ligesom disse toldere og syndere...«. Hvorfor sammentrænger *præses* Poachs indhold så meget her, at han lige efter »lærer os« udelader ordene »wie wir uns gegen diesen Hirten verhalten und was wir tun sollen«? (Aland 285, linje 7), d.v.s. om vor aktivitet.

Til alle disse steder kommer så de steder om omvendelsen, som *præses* selv gør opmærksom på i Poachs text (afh. s. 298). Man må konkludere, at det i hvert fald hvad denne Lutherprædiken angår er Dietrich, som mest samler sig om Kristi kærlighed og Rörer/Poach som mest betoner den menneskelige aktivitet. Dermed afvises også *præses*' note 2, side 298.

Lad os prøve at sammenfatte hvad vi kan vide om *Enarrationes'* tilblivelse og udformning (jfr. s. 305-24).

Bogen spiller en aldeles afgørende rolle for hele *præses'* afhandling. Det siger han selv direkte flere steder (bl.a. 311 og i det følgende kapitel) og det fremgår da også med al ønskelig tydelighed af afhandlingen som helhed. Den viser, mener *præses*, både noget om Palladius' arbejdsmetode, hans tilegnelse af Luther/Melanchthon-teologien i Wittenberg, og hele den teologi, som lyser igennem den, er netop det, som ifølge *præses*, er teologien i Palladius' andre værker.

Præses går nemlig ud fra, at bogen virkelig stammer fra Palladius. Oplysningen på titelbladet »må gå tilbage til Palladius selv«, hedder det s. 305 –, uden nærmere forklaring, og det betyder, fortsætter *præses*, at grundlaget er prædikener af Luther, som Palladius har hørt og foretaget nedskrifter af. Vi skal altså stole på det, der står på titelbladet. Dog viser det sig hurtigt, at *præses* selv nærer betænkeligheder: i hvert fald mener han, at Palladius næppe har skrevet *reverendus vir* om sig selv på titelbladet, sådan som der nu står (s. 307, note 2). Og det skal heller ikke forstås sådan, mener *præses*, at det udelukkende er Luthers prædikener, Palladius her gengiver, selvom det fremgår af titelbladet. Ja, det er faktisk sådan, at vi i de fleste (!) tilfælde ikke kan konstatere, at der ligger en Luther- prædiken bag (s. 213)! For der findes også prædikener i samlingen, siger *præses* s. 306, »som kan være Palladius' eget værk uden forlæg hos Luther«. Desuden må vi regne med den mulighed, at Palladius under udarbejdelsen af værket, mener *præses* (306) også kan have ahvendt håndskriftmateriale, som ikke har været hans egne optegnelser. Det må betyde, at Palladius så har udarbejdet nogle af prædikenerne på grundlag af det, andre har hørt? Endelig vil *præses* også forklare for os, at når der på titelbladet står, at Palladius *exceptit* disse prædikener af Luther *bona fide*, så skal det altså ikke forstås helt sådan som der står. Det skal »ikke forstås som en nøjagtig og bogstavelig gengivelse af Luthers direkte tale«. *Bona fide* går ikke på det bogstavelige, men på det saglige, hedder det s. 211, jfr. 310. Men ellers (!) skal vi altså stole på titelbladets oplysninger.

Nu må man i hvert fald sige, at *præses'* egne store analyser i det mindste har vist, at det da er så som så med Palladius' gengivelse af Luthers budskab hvad det saglige angår. Det er jo netop en af *præses'* hovedkonklusioner, at disse prædikener, – prædikener Palladius har hørt Luther holde i Wittenberg – er blevet formet både i formel henseende og m.h.t. det saglige efter Melanchthons *Annotationes in Evangelia*, og hævder *præses*, af Melanchthons søndagsforelæsninger, som senere udkom i Melanchthons postille. Og denne bog er fra Palladius'

side tænkt som et hjælpemiddel til de danske præster, når de skulle udarbejde deres prædikener (s. 310, 212). Palladius skulle have hørt Luther holde prædikener i Wittenberg, ikke bare i kirken offentligt, men Palladius skal endda have været til stede i Luthers hjem, hørt ham holde prædikener her, når han var for syg til at gå i kirke, og her har Palladius så siddet og foretaget notater, som han nu hen mod livets slutning sad og redigerede, så der kom en hel prædikensamling ud af det. Ganske vist forelå forlængst Veit Dietrichs bog med netop de prædikener Luther holdt i sit hjem (1544), men *præses* mener at have godtgjort, at denne postille hverken hvad helheden eller enkeltheder angår har været grundlag for Palladius (306).

Den foregående debat har vist, at *præses* har ret i at Palladius tog udgangspunkt i Luthers prædikener, ja jeg mener at have godtgjort, at *præses* faktisk har mere ret end han selv er klar over, for der er for mig ingen tvivl om, at Palladius i meget vidt omfang netop har bygget på Dietrichs postille.

Jeg vil gå et skridt videre og hævde, at der er stor sandsynlighed for, at Palladius slet ikke står bag udgivelsen af denne bog, sådan som den nu ligger foran os. Lad os prøve at samle nogle af de grunde sammen, som taler for denne min antagelse.

1. Fortalen. *Præses* (s. 205-10) og jeg er enige om, at den stammer fra Melanchthon eller i det mindste en nær discipel af Melanchthon, selvom det til indledning står, at det er Palladius, der selv har skrevet dette til Herluf Trolle. Desuden er der dateringen, to måneder efter Palladius' død. Foruden de af *præses* nævnte tekster kunne man til sammenligning også anføre Melanchthons propositioner, skrevet til Erasmus Lætus (29.11. 1559), hvor der også findes ordrette overensstemmelser med denne fortale.²⁰

2. udtrykket *reverendus vir* stammer ikke fra Palladius, (jfr. Ertner 307 note 2).

3. På titelbladet står der, at det er prædikener, som Luther har holdt *publice*. Allerede i samtiden (Dietrich, Röcher, Poach) skelner man i denne sammenhæng mellem prædikener, som Luther holdt *domi* og *publice*. *Præses* synes ikke at have været opmærksom på denne oplysning på titelbladet. Gang på gang oplyser han ved de prædikener, han bearbejder, at de er holdt af Luther *domi*, men dette er jo i modstrid med titelbladets oplysning.

4. Hvad indholdet angår, så har vi konstateret, at det hverken formelt eller sagligt er prædikener, sådan som Luther har holdt dem.

Hertil kommer, at der i hele bogen intet er, som peger på Palladius som forfatter. Der er ingen personlige træk, ingen oplysninger om

danske forhold, ingen henvisninger til andre af Palladius' bøger. Dette er ganske usædvanligt for Palladius. Som *præses* også selv et par steder i afhandlingen gør opmærksom på, så henviste Palladius nogle gange, også i de latinske skrifter som udkom i udlandet, til danske forhold og til andre af hans egne skrifter.²¹

5. Som *præses* selv gør opmærksom på, skal der i Resens – brændte – bibliotek have befundet sig et ms af Palladius' *Enarrationes in Evangelia Dominicalia* (s. 198, note 4). Det ved vi iøvrigt også fra et ms af Poul Poulsen, »Sælands Bispers Krønike«.²² Men hvis der i Palladius' ms virkelig havde stået, at det var Lutherprædikener, ville man så ikke forvente, at Resen oplyste dette?

6. Side 305 i *Enarrationes* står sætningen: *Nam ut Augustinus inquit: Gutta carebit qui micam non dedit.* (»For som Augustin siger: han som ikke gav (egl.: har givet) en krumme, han skal mangle (undvære) en dråbe«).

Af en eller anden grund vil forfatteren (»Palladius«) her give læserne en oversættelse af det latinske Augustincitat. Det gør han så, men ikke til dansk, men til nedertysk (plattysk): »Dat is: dith foer dath« (altså: »det ene for det andet«, »løn som forskyldt« el. lign.). Det ville Palladius da ikke gøre, hvis han virkelig, som *præses* mener, har stilet denne bog til danske præster!

7. Det er efter min opfattelse ganske usandsynligt, at Palladius skulle have været til stede i Luthers hjem, hvilket *præses* mener, at han var, når Luther var for syg og svag til at prædike i kirken offentligt.

Veit Dietrich siger i forordet til sin postille, at de prædikener, som Luther holdt hjemme, når han p.gr. af svaghed ikke kunne prædike i kirken, dem holdt han »seinen kinden vnnd gesind«. Og han siger videre, som tidligere omtalt, om dem, at »ich allein mit eylender hand auffgefasst vnd bisher bey mir behalten hat« (WA 52,5) (1544), og det er vel at mærke skrevet før Dietrich skulle tage hensyn til et konkurrerende værk. Luther siger selv i sin anbefalende foretale til Dietrichs postille, at han holdt disse prædikener i sit hjem »für meinem gesinde, als ein Hauss vatter« (ibid. s. 1) og han tilføjer, at han ikke anede at D. havde gjort disse notater.

Det er således tydeligt, at der var tale om ganske private sammenkomster. Ingen omtaler studenten Palladius fra Danmark i denne sammenhæng. Vi kender iøvrigt navnene på de studenter og magistre, som boede i Luthers hjem i disse år (Helmar Junghans: *Luther in Wittenberg*, i: Junghans (Hg): *Martin Luther 1526-1546*, Bd. I, Berlin 1983, 24-25. 30-33). Palladius omtales ingen steder. Vi kan også tilføje, at hvis Palladius virkelig havde haft den oplevelse at sidde i Luthers hjem

– oven i købet flere gange, som *præses* vil have, at vi skal mene – så skulle han da nok et eller andet sted, ja mange steder, have fortalt os om det i sine mere end 100 skrifter. Det gør Palladius som bekendt ikke. Heller ikke der, hvor man da bestemt ville forvente det, stedet i *Explicatio* over Johs. 17, hvor han kortfattet giver en oplysning om den oplevelse det var at se og høre Luther, Melanchthon og Bugenhagen i Wittenberg.

Så når *præses* mener, at det ikke kan udelukkes, at Palladius sad i Luthers hjem og hørte Luther prædike (s. 243, note 2, jfr. 306, note 2: Vi må regne med, at Palladius var til stede ved (nogle af) Luthers husprædikener), så vil jeg svare: jo, det kan med den allerstørste sandsynlighed udelukkes.

8. Endelig vil jeg fremføre et argument, som også taler meget stærkt for min antagelse, at Palladius ikke har udgivet denne bog, som den foreligger:

Præses mener, at det er en bog til de danske præster (s. 310, jfr. s. 212, hvor det også synes at fremgå), men i så fald vil det da være nærliggende at se nærmere på perikoperækken. I året 1556 udgav Palladius »Alterbogen«: en håndbog, som indeholdt to rækker kollekter samt epistel- og evangelieteksterne til hver søn- og helligdag hele kirkeåret igennem. Årsagen til udgivelsen af denne håndbog var, at stadig flere ældre præster havde klaget over, at de både havde svært ved at slæbe den store tunge autoriserede Chr. d. 3's Danske bibel med til og fra kirken og stå med den ved alteret. Desuden kneb det for mange af dem at læse, fordi deres syn blev stadig svagere. De ønskede en bog med »en skøn stor Litera«, så de ikke behøvede at hakke og stamme, siger Palladius i forordet, og det vil han gerne imødekomme. Så kan de yngre præster fornøje sig over, at de endnu ikke har behov for briller (»glarøjne«), siger han, men han trøster dem med at de »på det sidste dog også bliver gamle«. – Men den væsentligste grund til udgivelsen af »Alterbogen« er imidlertid kravet om gennemført uniformitet under afholdelse af gudstjenester i kongerigernes kirker. For fremtiden skal alle anvende »Alterbogen« under tjenesten, og dermed forbød man de andre textsamlinger, som var i omløb. Denne bestræbelse svarer helt til den tendens, som i det taget gjaldt i det danske kirkestyre i Palladius' og Chr. d. 3.'s tid.²³

I »Alterbogen« har Palladius altså udgivet kollekterne – den ene række af dem havde han iøvrigt oversat fra Veit Dietrichs postille, som han selv nævner i Alterbogens forord.

Desuden altså epistel- og evangelietekster til samtlige søn- og helligdage, som den danske Kirkeordinans forordnede.

Skulle Palladius altså nu her kun et par år efter at have udsendt »Alterbogen«, som nu skulle være den eneste gældende samling af teksterne og deres rækkefølge, udgive en samling *Enarrationes* til søndagsevangeliene, ja så ville det da være en selvfølge, at han ganske nøje i denne prædikensamling fulgte den perikoperække, som han tre år i forvejen havde befalet som den eneste lovlige. Gør han det?

Jeg har foretaget en sammenligning – har *præses*? – mellem Alterbogens perikoper og de 55 tekster i *Enarrationes*. Det har givet bl.a. følgende resultater:

a. De helligdage, som Kirkeordinansen forordner udover søndagene, de savnes allesammen – bortset fra Mikkelsdag – i *Enarrationes*. Det drejer sig om: 3 helligdage i jul, påske og pinse, Nytårsdag, Hellig trekonger, Kyndelmisse (= Mariæ renselse), Mariæ bebudelse, Kristi himmelfart, Mariæ besøgelse, St. Hans Baptist, St. Mikkels, Allehelgen. Det var dem, man i reformationskirken beholdt fra den katolske tid, og det var selvsagt vigtigt, at præsterne fik anvisninger for, hvordan de skulle prædike på netop disse dage, så hverken de eller menighedene forfaldt til gamle katolske forestillinger – et problem, Palladius som bekendt måtte kæmpe med hele sin bispetid. Derfor angav man endda i Kirkeordinansen de temaer, præsterne skulle prædike over på disse dage. Nu vil jeg spørge *præses*: er det virkelig sandsynligt, at Sjællands biskop Peder Palladius i en sådan samling prædikener eller dispositioner til prædikener, som *Enarrationes* er, hele vejen igennem simpelt hen udelader enhver omtale af disse helligdage og dermed lader sine præster i stikken? Det er naturligvis ganske urimeligt at forestille sig.

b. Hvad så selve perikoperne angår: selvom *Enarrationes* er skrevet på latin, så ville man dog forvente, at evangelieteksterne til de enkelte søndage nøje ville følge teksterne i »Alterbogen«, den var jo netop et par år i forvejen blevet autoriseret som den eneste tilladte. Ja, så omhyggelig er Palladius i at gengive den autoriserede Chr. d. 3's Danske Bibels tekst i Alterbogen, at han endog gentager de uheldige sproglige vendinger fra Bibelen i denne. (Exemplar af Lis Jacobsen DS 3, 312). Men det viser sig, at i det mindste i fire tilfælde – måske flere, hvis man endnu engang går det hele igennem – da *afviger Enarrationes'* tekst fra Alterbogens:

Alterbogen

Søndag sexagesima: Luk. 8,4-15

Enarrationes

Luk. 8,4-18

(v. 16-18: Ingen tænder et lys og skjuler det etc.)

3. s.e. påske: Johs. 16,16-22

Johs. 16-23a
(v. 23a: På den dag skal I ikke
spørge mig om noget)

8. s.e. trin.: Math. 7,15-20

Math. 7,15-23
(21: Ikke enhver der siger: herre,
herre, skal komme ind i himmeriget).

21. s.e. Trin.: Johs. 4,46b-53

Johs. 4,46b-54
(v. 54: også dette andet tegn gjorde
Jesus da han kom fra Judæa til
Galilæa).

I alle disse fire tilfælde viser det sig, at den afvigende tekst i *Enarrationes* nøje svarer til teksterne i Melanchthons *Annotationes in Evangelia*, d.v.s. den perikopetradition, der var gældende i Sachsen.

c. Der er det særlige ved den danske ordning, ved Alterbogens række af Trinitatissøndage, at man forøgede rækken. Normalt – d.v.s. i missalet, som man overtog fra den katolske tid – standsede man trinitatissøndagene med 24. s.e. Trin., hvorefter fulgte den såkaldte »Sidste s. før advent«, d.v.s. 25. s.e. Trin.²⁴

Det særlige ved Palladius' »Alterbog« er, at den forøger rækken med en 26. s.e. Trin., og med en 27. s.e. Trin. På 26. søndag er teksten Math. 11,25-30 (»Jeg priser dig fader ... fordi du har skjult dette for de vise ...«). Denne text har *Enarrationes* anbragt på *Dominica sexagesimæ seu Canticum Domini*. *Enarrationes* følger her det romerske Missale. Hvis Palladius virkelig havde skrevet *Enarrationes*, så ville han selv sagt ikke have placeret Math. 11,25-30 på denne plads, men han ville have fulgt »Alterbogen« og anbragt denne text på 26. s.e. Trin.

27. s.e. Trin. i Alterbogen har Math. 17,1-10: Forklarelsen på bjerget. Det viser sig nu, at *Enarrationes*, sådan som det var almindeligt *andre steder end i Danmark*, slutter med 25. s.e. Trin. Det samme er tilfældet i Melanchthons *Annotationes in Evangelia* (CR 14, 407).

Iøvrigt er der i selve bogen – men ikke i udgaven i CR – til indledning en liste over søndagsevangeliene, små huskevers til de enkelte tekster, forfattet af Johannes Stigelius. Også her går man kun til og med 25. s.e. Trin. Her er benyttet udg. Leipzig 1561, Kgl. Bibl. København.

d. Den tekst, som Palladius sætter højest i hele NT er Taborbjergteksten. Dette var ifl. den danske »Alterbog« teksten til den netop omtalte 27. s.e. Trin. (Math. 17,1-10). Men netop denne tekst savnes i *Enarrationes*. Hvis Palladius virkelig var forfatteren, ville man dog forvente, at han ville gøre alt, hvad han kunne for at få denne tekst med i denne samling.²⁵

9. Det forudgående har således givet vægtige indicier for, at Palladius ikke kan være forfatter til denne bog, sådan som den nu ligger foran os. Hvem er så forfatter?

Melanchthon er en mulighed. *Præses* har selv påvist, at han i hvert fald står bag fortalen, selvom der står, at den er af Palladius. Hertil kommer, at vi jo ved, at Palladius tidligere kunne udgive, »besørge« et manuskript af Palladius, så det udkom i bogform. Og i denne forbindel-

se tog han sig jo som *præses* nævner, visse friheder over for Palladius' manuskripter. Det drejer sig om Palladius' *Catalogus aliquot* (1557). Som *præses* også selv har gjort opmærksom på, havde Melanchthon et år tidligere skrevet fortalen til Palladius' Mosebogsfortolkning, skønt den blev udgivet i Palladius' navn (25.3. 1559).²⁶

En anden mulighed har jeg nævnt i min »Peder Palladius og kirken«, nemlig danskeren Rasmus Glad (Erasmus Lætus), som åbenbart havde Palladius' fortrolighed. Palladius skrev således en begejstret fortale til hans udgave af Salmerne (DS IV, 117), og i 1559 holdt Rasmus Glad mindetalen i Odense over Chr. d. 3. i Palladius' sted.

Netop nu opholdt han sig i Wittenberg. Han havde også kontakt med Melanchthon. Han kan have haft enkelte manuskripter af Palladius med sig fra København til Wittenberg og så på det grundlag tilrettelagt hele samlingen, formelt og indholdsmæssigt ud fra den melanchthonske retning, som han tilhørte.²⁷

En tredje mulighed skal også nævnes: På sidste side i *Enarrationes* er der en illustration. Den har *præses* ikke beskæftiget sig med. Den viser Gud som bærer og fremviser sønnen, den afdøde med naglegabene. Hele illustrationen viser sig at være et forlæggerens signet, og nederst i billedet findes forlæggerens signatur. (Ill. s. 72)

Det er forlæggermærket for Conrad Rühel (1528-(ca.) 1579). Han tilhørte det forlagskonsortium, som blev dannet i 1533, da indehaverne overtog forlæggerrettighederne og privilegier vedr. Luthers bibeludgaver. Conrad Rühel besørgede desuden for egen regning og risiko nedertyske foliobibler.

Men også på titelbladet er der en illustration: Johannes og Maria står ved korset. Nederst er der også her et mærke. (Ill. s. 74)

Dette var netop bogtrykkeren Johannes Krafft (Crato)'s signatur. Om ham ved vi, at han fortrinsvis trykte bøger af Wittenberg universitets professorer, og – siger en af de førende specialister på dette felt Hans Volz – »først og fremmest værker af Melanchthon«.²⁸

D.v.s. at Conrad Rühel har udgivet denne bog, fået den trykt hos Johs. Krafft, som plejede at tage sig af Melanchthons manuskripter. Men hvordan Conrad har fremskaffet dette manuskript, om der måske ligger et par originale Palladius-udkast til grund, om han har bedt Rasmus Glad eller en anden Melanchthon-elev lave denne melanchthonianske samling Lutherprædikener, ved vi ikke. Men det, jeg tidligere her har fremført, viser så ganske tydeligt, at der er tale om et ikke-Palladiansk værk. Det kan ikke være skrevet og tilrettelagt på denne måde af Palladius, det henvender sig ikke til danske præster.

Endelig skal tilføjes endnu et aspekt til overvejelse. Netop nu var

»krigen« mellem gnesiolutheranerne og filippisterne i fuldt sving. Er det muligt, at værket indgår i dette opgør, således, at man fra filippistisk side ville vise, at den udformning af lutherdommen, som disse Melanchthonfolk fremførte, havde rod i Luthers egne prædikener? Brugte man Palladius' navn, dels fordi der måske havde foreligget et par manuskripter fra Palladius, dels fordi han nu var afgået ved døden?²⁹

Stikprøver viser iøvrigt, at forholdet mellem *Enarrationes* og de nævnte forlæg stort set er det samme i andre prædikener. F.eks. vedr. Søndag *oculi* er der også overensstemmelser mellem *Enarrationes* og Dietrichs Huspostille og med Rörers notater (jfr. min »Peder Palladius og kirken« s. 89). Vedr. søndag *Laetare* er der overensstemmelser, også ordrette, mellem *Enarrationes* og Dietrichs Huspostille og dette i tilfælde, hvor der ikke er paralleller til Rörer. Men der er også overensstemmelser med Melanchthons *Annotationes in Evangelia* CR 14, 236-

238. WA 52,197. WA 37. Også vedr. søndag *Jucundidatis* er der ordrette overensstemmelser mellem *Enarrationes* og Melanchthon, CR 14,274, men så forlader »Palladius« Melanchthon og arbejder videre på grundlag af Luther i Dietrichs huspostille. Men dertil skal føjes, at dette ikke rokkes ved *præses'* tese om, at det overvejende er den melanchthonske teologi, som er fremlagt både i formel og i indholdsmæssig henseende i disse prædikener.

Til slut vil jeg så ønske dig til lykke med afslutningen af dette store værk om det teologiske standpunkt hos vor fælles ven gennem 25 år, Peder Palladius. Som det er fremgået af det foregående er jeg enig i din tese, stort set, selvom der kan stilles en del kritiske spørgsmål til din behandling af kilderne, til metode og formalia. Det er glædeligt, at den såkaldte »danske præstegårdsteologi« kan resultere i et så betydningsfuldt, flittigt og dygtigt værk.

Over indgangsdøren til din præstegård i Mern er der en indskrift af en af dine forgængere, Peter Rørdam (d. 1883), som bl.a. udtrykker ønsket om, at Mern må blive et »arbejdsomt« sogn. Dette har du til fulde levet op til. Din afhandling er en pryde for danske kirkehistorisk forskning. Til lykke!

Noter

1. Denne afhandling er en udvidet udgave af mit indlæg som opponenter ex officio ved Jørgen Ertner: Peder Palladius' lutherske teologi, Kbh. 1987, 766 s., som blev forsvaret for den teologiske doktorgrad, Københavns universitet den 7. september 1988.
2. Martin Schwarz Lausten: Biskop Peder Palladius og kirken 1987, 246-248. N. K. Andersen, Confessio Hafniensis 1954, 437, jfr. Ertner 19.
3. Den danske Kirkes Hist. IV, 68.- Ertner 18.
4. Lis Jacobsen (udg.): Peder Palladius' Danske Skrifter (=DS) III,87.
5. Kirkeordinansen bevarede exorcismen. Det samme var tilfældet i Alterbogen, 1556. Den tyske gnesiolutheraner Justus Menius forsvarede i et særligt skrift (1551) stærkt brugen af exorcisme, som var blevet angrebet af filippisterne. Netop dette skrift oversatte Palladius til dansk i samme år, DS II, 219 f. Melanchthon var som sædvanlig forsigtig og mente, at exorcisme ikke skulle indføres der, hvor den var afskaffet, men i realiteten tog Melanchthon afstand fra exorcisme. På bispemøderne og i sine synodaler indskærpede Palladius brugen. Først i 1783 afskaffedes den herhjemme, se Martin Schwarz Lausten: Biskop Peder Palladius 1987, 98 f.
6. Der er naturligvis enkelte trykfejl, fx side 29, linje 2 og side 190, linje 2, – 205 linje 8, s. 14 linje 6 f n: »ad« skal være »af«, s. 12 note 1: »Kollokviet i Lund«. Hvad er det?
7. Peder Palladius & Johs. Machabæus: Judicium mod Holding, i: RA Dansk Kancelli B, 44b (1541-48), orig. Jfr. Martin Schwarz Lausten: Biskop Peder Palladius og kirken, 1987, 201-206.

8. Ludvig Helveg: Den Danske Kirkes Historie efter Reformationen, 2. udg., I, 1857.
9. O. Friis om Palladius 278-94. 319-20 (om salmerne).
10. Sidstnævnte bliver korrigeret af Heiberg, idet han viser, at Palladius' doktordisputation fandt sted i 1537 og ikke i 1536, hvilket i vores, præses' fremstilling ikke er uvæsentligt, Heib. 12, og s. 29 retter han Pontoppidan vedr. Kirkeordinansen.
11. I Kirkehist. Saml. 7.R. V, 1963-65, 424-429, P. G. Lindhardt og N. K. Andersen.
12. Martin Schwarz Lausten: En dogmehistorisk Redegørelse for Peder Palladius' teologiske Standpunkt, 1963, 159-168. Selskabet for Danmarks Kirkehistorie's arkiv, København.
13. Oluf Friis: Den Danske Litteraturs Hist. I. – Martin Schwarz Lausten: Die Universität Kopenhagen und die Reformation, i: Leif Grane (ed.): University and Reformation, Leiden 1981, især 99-105. – Martin Luther: Taschenausgabe, Hg. Horst Beintker, 5, Berlin, 1982, 227.
14. Bl.a. s. 24.32-36.258.344-45.365.589 f.
15. Veit Dietrich: Kinder Postilla, Lipsiae 1562 s.LXVIII. DS III, 179-265. Martin Schwarz Lausten: Biskop Peder Palladius og kirken, 1987, 75-83.
16. Emanuel Hirsch 7,69.
17. Yngve Brilioth: Predikans Historie, Lund 1945, 93 ff. Em. Hirsch' indledninger i Luthers Werke in Auswahl (O. Clemen) 7, 1950. – Eb. Winkler: Luther als Seelsorger und Prediger, i: H. Junghans (Hg.): Martin Luther 1526-46. Berlin 1983 I, 237-239. II, 796-7. – Oplysninger om postillernes tekst i WA, ibd. Georg Buchwald: Einleitung, WA 37, VI-XI. Om Rörer: Eike Wolgast: Die Wittenberger Luther-Ausgabe, i: Archiv für Geschichte des Buchwesens Bd XI, Lief. 1-2, Frankfurt a.M. 1970, 1-336, sp. 17-27. Martin Schwarz Lausten: Zu Georg Rörers Aufenthalt in Dänemark, i: Zeitschrift f. bayr. Kirchengesch. Jg 45, 1976, 1-6.
18. 13. s.e. trin., s.279, beskrivelsen af lovens brug peger i retning af Luther. – I prædikenen in festo Michaelis kan PP være afhængig af Dietrichs Huspostille, men PP og Dietrich kan også hver for sig uafhængig af hinanden gengive stof fra Luther, formoder præses (288). – Også vedr. 3. s.e. trin. taler præses atter om muligheden af at PP er afhængig af Dietrichs huspostille (s. 299).
19. Theologische Stud. u. Kritiken 1894. Kurt Aland i Luther Deutsch Bd. 8, Stuttgart 1965, 467.
20. Jfr. Martin Schwarz Lausten: Biskop Peder Palladius og kirken 1537-1560, 1987, 86-87.
21. Smst. s. 58 (Mosebogskommentaren), s. 61 (Brevis explicatio over Johs. 17), 243 (De Poenitentia et de Justif.), 251-253 (Catalogus aliquot haeresium), o.a.
22. Ny Kgl. Saml. 1178 b, 4°.
23. Alterbogen i DS III, 307-497.
24. Teksten i Missalet for 24. s.e. trin.: Math. 9,18-27 (Jairi datter og den blodsottige kvinde). Det samme har vi i Alterbogen. Missalet har »sidste s. før adv.« Johs. 6,5-14 (Bespisningen af de 5000). Men Alterbogen har her (kaldes 25. s.e. trin) Math. 24, 25- 29, »Hvis de siger, han er i ørknen ...«)
25. Wilh. Rothe: Det danske Kirkeaar og dets Pericoper, 4. udg. Kbh. 1878. Historien om perikoperne, sammenligninger mellem missalet og Alterbogen o.a. Omtalen af den særlige danske ordning med 26. og 27. Trin. ibd. s.315.390-393. Skema over missalets tekster. C. T. Engelstofts undersøgelser af dette emne er ikke korrekte, da han har anvendt et romersk missale fra den eftertridentinske tid (Liturgiens eller Alterbogens Historie, Kbh. 1840, 139 f. jfr. Rothe 313-314.
26. S. 199, jfr. Martin Schwarz Lausten: Peder Palladius og kirken 1987, 56.

27. Martin Schwarz Lausten: *Peder Palladius og kirken*, 1987, 90.
28. Hans Volz: *Martin Luthers Deutsche Bibel*, Hamburg 1978, 96- 97. 103.110. Dette signet af Johs. Krafft savnes i øvrigt blandt de signeter som Hans Volz viser, s. 110.
29. Vel var Dietrich ven af Luther, men navnlig blev hans »enge Føhlung« med Melanchthon af vigtighed. Han havde »die innigste Freundschaft« med Mel. Det var ham, Mel. betroede alle sine personlige sorger og bekymringer. Han var »mere elev af Mel. end af Luther«. Th. Kolde i *Realencykl.* Bd. 4, 655.

Zusammenfassung

Die Abhandlung ist eine erweiterte Fassung der Opposition des Verfassers als erster offizieller Opponent der theologischen Fakultät, als Propst Jørgen Ertner (= JE) im September 1988 seine Abhandlung: *Peder Palladius' lutherske teologi* (Akademisk forlag, Kopenhagen 1988, 766 S.) an der Universität Kopenhagen als Habilitationsschrift verteidigte.

In der Einleitung wird JE in die dänische theologische Forschungstradition eingeordnet, und seine These wird vorgestellt: Peder Palladius – der erste lutherische Bischof Seelands (Kopenhagens), 1537-1560 – vereinigte in seiner Theologie die Einflüsse, die er aus Wittenberg von Luther und Melanchthon empfangen hatte. Er tat dies in der Weise, daß er stets vor der Theologie Luthers ausging, diese aber im Sinne Melanchthons auslegte und anwandte. Deshalb war es Melanchthon, der den entscheidenden Einfluß auf seine theologische Auffassung hatte. Die große Forschungsarbeit JE's wird gewürdigt. In hervorragender Weise hat er das umfassende lateinische Werk von Palladius quellenkritisch behandelt, und er hat durch seine Einzelanalysen und seine umfassende Kenntnis der Schiften der deutschen Reformatoren oft bislang unbekannte Forschungsergebnisse vorlegen können.

Danach nimmt der Verf. kritisch zu einigen methodischen Problemen der Abhandlung Stellung. Es handelt sich dabei u.a. um die Disposition, den Umfang des Buches, die vielen überflüssigen direkten Zitate, den wechselhaften Gebrauch der Anmerkungen und den fatalen Mangel eines Registers. Auch wird kritisiert, daß sich JE nicht für die erhaltenen Handschriften von Palladius interessiert hat, sondern nur mit veröffentlichtem Material gearbeitet hat. An einigen Beispielen werden einige unglückliche Folgen dieser Methode aufgezeigt.

Danach konzentriert sich die Abhandlung ausschließlich auf die Kapitel III: »Die Predigten Luthers und Palladius«, und IV: »Die Funken von der Kanzel Luthers« (JE, S. 198-324), in denen JE das Buch: *Enarrationes lectionum evangelicarum iuxta Dominicarum ordinem*,

scriptæ a reuerendo uiro Petro Palladio Doctore Theologiæ, qvi eas bona fide excerpt publicè recitatas a reuerendo uiro Martino Luthero ... Wittenberg 1560, behandelt. JE kommt zu dem Ergebnis, daß das Buch von Palladius stammt und daß es auf Predigten Luthers beruht, die dieser in Wittenberg gehört hat. Sie sind aber von ihm bearbeitet worden, und hier hat er vor allem Melanchthons *Annotationes in Evangelia* (1544) und seine Psalmenvorlesungen verwendet, die in den *Postilla Melanchthonia* später gedruckt worden sind.

Durch eine Reihe von Einzelanalysen einzelner Predigten dieses Buches versucht die Abhandlung zu zeigen, daß diese Auffassung nicht stichhaltig ist. Das Buch erschien erst nach dem Tode von Palladius, die Vorrede ist von Melanchthon verfaßt, und weder formal noch sachlich handelt es sich um Predigten Luthers. Nichts deutet auf Palladius als Autor hin. Die Perikopenreihe entspricht nicht der damals in Dänemark geltenden, auch sprachliche Merkmale zeigen, daß es nicht für dänische Pfarrer gedacht war. Es ist möglich, daß ihm einige Aufzeichnungen von Palladius zugrunde gelegen haben, aber insgesamt handelt es sich sicher um das Werk eines anderen, vielleicht deutschen Melanchthonschülers, der stark von der lutherischen Hauspostille Veit Dietrichs aus dem Jahre 1544 abhängig ist.

Übersetzung: *Eberhard Harbsmeier*